

บทที่ 4

ผลการศึกษาวิจัยและอภิปรายผล

ในการศึกษาเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็ก ผู้วิจัยได้ศึกษาภูมิปัญญา หรือองค์ความรู้ของชุมชนท้องถิ่นเกี่ยวกับระบบการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็ก กรณีศึกษาการจัดการน้ำในรูปแบบฝาย รวมทั้งวิเคราะห์เงื่อนไขที่ส่งผลต่อการก่อเกิดการดำรงอยู่ และการผลิตซ้ำของภูมิปัญญาชาวบ้าน บ้านวังสวาบ ตำบลวังสวาบ อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น ในการนำเสนอผลการศึกษาวิจัยในครั้งนี้แบ่งเป็นประเด็นหลักๆ ได้แก่ ข้อมูลพื้นฐานบริบทชุมชน ระบบการผลิตและการเปลี่ยนแปลงการผลิตที่ส่งผลต่อการปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้านที่สัมพันธ์กับทรัพยากรดิน น้ำ ป่า โดยเฉพาะเรื่องน้ำ สภาพการณ์ภายนอก และภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กในรูปแบบฝาย มีรายละเอียดประกอบด้วยพัฒนาการก่อเกิดภูมิปัญญา ระบบคิดของชาวบ้านที่มีต่อแหล่งน้ำขนาดเล็กและการจัดการน้ำรูปแบบฝาย ระบบการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็ก ทั้งในการจัดการด้านพื้นที่หรือทางกายภาพ และการจัดการทางสังคมวัฒนธรรม ซึ่งครอบคลุมทั้งองค์ความรู้ในการจัดการและเงื่อนไขที่ทำให้ภูมิปัญญาก่อเกิด ดำรงอยู่ และมีการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด ซึ่งมีรายละเอียดจากผลการวิจัยที่จะได้นำเสนอดังต่อไปนี้

1. ข้อมูลพื้นฐานบริบทชุมชน

1.1 ที่ตั้งและอาณาเขต

บ้านวังสวาบ ตำบลวังสวาบ อำเภอ.ภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของจังหวัดขอนแก่น และอยู่ห่างจากตัวอำเภอประมาณ 17 กิโลเมตร และตัวจังหวัดเป็นระยะทาง 128 กิโลเมตร ซึ่งใช้เวลาเดินทางโดยรถยนต์ส่วนตัวจากหมู่บ้านถึงตัวจังหวัดประมาณ 2 ชั่วโมง หมู่บ้านนี้ยังเป็นหมู่บ้านหนึ่งที่ผ่านการต่อสู้เรื่องที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัยมาก่อนข้างจะยาวนาน ชุมชนหมู่บ้านแห่งนี้อยู่อาศัยและพึ่งพิงทั้งทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ที่หล่อเลี้ยงชุมชนมาตลอดชั่วอายุคน หมู่บ้านมีพื้นที่ทำกินทั้งสิ้นกว่า 2,000 ไร่ และมีอาณาเขตติดต่อกับหมู่บ้านใกล้เคียงดังนี้

ทิศเหนือ	ติดอาณาเขตสันภูเปือย (บ้านนาน้อย/นาโก ต.ศรีฐาน อ.ภูกระดึง)
ทิศใต้	ติดอาณาเขตบ้านวังใหม่ ต.วังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น
ทิศตะวันออก	ติดอาณาเขตบ้านวังผาดำ ต.วังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น (แบ่งอาณาเขตกันที่สันเขาภูตอง)
ทิศตะวันตก	ติดอาณาเขตบ้านวังกกแก้ว ต.วังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น

1.2 ประวัติหมู่บ้าน

จากคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ในหมู่บ้านซึ่งเป็นคนรุ่นลูกของครอบครัวที่เข้ามาอยู่ในหมู่บ้านวังสวาบยุคแรกๆ หมู่บ้านนี้แต่เดิมมีสภาพพื้นที่เป็นป่า เป็นดงไม้หนาทึบ มีลำห้วยและวังน้ำใสเย็นตลอดลำห้วย สภาพดินมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูก อีกทั้งยังมีสัตว์ป่ามากมายหลายชนิด เช่น ลิง ค่าง บ่าง ชะนี เสือ กวาง เป็นต้น

ประมาณปี พ.ศ. 2474 มีครัวเรือนที่มาตั้งรกรากในยุคแรกๆ จำนวน 4 ครัวเรือน ได้แก่ ครัวเรือนพ่อไป อิ่มมัน พ่อคาน โดฎุเขียว พ่ออี โดฎุเขียว และพ่อทา แปรฎุเขียว ทุกครอบครัวอพยพมาพร้อมลูกและภรรยา โดยที่ครอบครัวพ่อไปมาจากบ้านปากกล้วย พ่อคาน และพ่อทา มาจากบ้านสะแกเครือ ตำบลโนนหันหรือปัจจุบันเป็น ตำบลนาฝาย และครอบครัวพ่ออี มาจากบ้านห้วยแล้ง อำเภอกอนสาน จังหวัดชัยภูมิ เหตุผลที่ชาวบ้านเหล่านี้อพยพมาจากบ้านเดิมนั้นเนื่องจากต้องการมาหาที่ดินทำกินเพิ่มเติมเท่านั้น ไม่ได้มีปัญหาร้ายแรงใดๆ รวมทั้งพื้นที่แห่งนี้มีความอุดมสมบูรณ์ทั้งดิน น้ำ ป่า โดยเฉพาะด้านแหล่งน้ำ มีลำห้วยสังขะขวน เป็นลำห้วยสายหลักที่คน สัตว์จะได้พึ่งพาในการใช้ประโยชน์ในด้านต่างๆ ซึ่งในการทำมาหากินในช่วงแรกๆ ก็จะปลูกข้าวไร่เป็นหลัก พื้นที่นาบริเวณหนองน้ำซึ่งมีน้อยนิดก็จะทำนาดำ และมีการปลูกพริก งาม ฝ้ายพันธุ์พื้นบ้าน ทำแต่พอกิน และด้วยสภาพที่มีถ้ำ มีภูที่อยู่ไม่ห่างหมู่บ้านนัก ดังนั้นจึงมีอาชีพเสริมหนึ่งที่สำคัญ ซึ่งเกิดการเรียนรู้จากฐานทรัพยากรดังกล่าว นั่นก็คือ การเข้าไปเก็บดินในถ้ำซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “ขี้เกลือ” เป็นเศษมูลของค้างคาวที่สะสมอยู่ในถ้ำจำนวนมาก ชาวบ้านจะรวบรวมมาทำเป็นดินประสิทเพื่อเป็นวัตถุดิบในการผลิตลูกโมบีนไว้ล่าสัตว์ในป่า และบางส่วนแบ่งขายให้กับหมู่บ้านใกล้เคียง โดยที่วิธีการในการทำดินประสิทของชาวบ้าน เริ่มจากขั้นตอนการเก็บดินมาใส่ไว้ในเล้าที่บ้าน นำมาต้ม จากนั้นกลั่นออกมาเป็นแท่งดินประสิทเพื่อใช้ประโยชน์ดังกล่าว

ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ตั้งหมู่บ้าน ซึ่งสัมพันธ์เชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์การตั้งชื่อหมู่บ้านในเวลาต่อมานั้น มีที่มาที่สำคัญกล่าวคือ ในช่วงแรกของการตั้งบ้านชาวบ้านจะเลือกอยู่ที่ดินที่ใกล้กับแหล่งน้ำเป็นสำคัญ การตั้งบ้านของทั้ง 4 ครัวเรือน จะอยู่ใกล้กับลำห้วยสังขะขวน ซึ่งมีสภาพความหลากหลายของลำห้วย กล่าวคือ ระบบนิเวศของลำห้วยบริเวณนั้นมีลักษณะเป็นวังน้ำลึก หรือแอ่งน้ำลึก ซึ่งในบริเวณที่ตั้งบ้านอยู่ใกล้กับวังสวาบ วังที่กล่าวถึงนี้ที่มีความลึกมากที่สุด และเป็นจุดที่ชาวบ้านเลือกตั้งบ้าน ซึ่งเป็นหนึ่งในอีกสิบกว่าวังน้ำที่มีอยู่ในบริเวณลำห้วยคุณค่าของวังน้ำในสมัยนั้นไม่เพียงแต่การสามารถเก็บน้ำได้มาก และการที่มีผลผลิตจากน้ำที่อุดมสมบูรณ์เท่านั้น สภาพวังน้ำยังแสดงให้เห็นถึงการเรียนรู้จากการใช้ชีวิตของชาวบ้านที่สัมพันธ์กับน้ำอย่างพอเพียง อีกทั้งสภาพวังน้ำ ยังเป็นเงื่อนไขที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับภูมิปัญญาชาวบ้านในการเลือกพื้นที่ก่อสร้างฝายในเวลาต่อมา ซึ่งจะได้นำเสนอในรายละเอียดต่อไป ส่วนบริเวณวังน้ำที่เป็นจุดที่ตั้งบ้านมีผลผลิตจากน้ำที่อุดมสมบูรณ์ โดยเฉพาะพืชผักน้ำที่มีชื่อว่าผักสวาบ หรือ

บางครั้งชาวบ้านเรียกหญ้าสวาท จะเติบโตงอกงามเต็มผืนน้ำในอดีต ผักชนิดนี้เป็นผักที่กินได้ มีใบแหลมๆ เหมือนหญ้า โดยชาวบ้านนำส่วนยอดมาลวก หรือรับประทานสดๆ จิ้มกับน้ำพริกปลา ร้าจะเพิ่มรสชาติได้ดีมาก ส่วนในปัจจุบันผักดังกล่าวไม่มีให้เห็นแล้ว หายไปพร้อมๆ กับการเข้ามาของพืชเศรษฐกิจนั้นคือ อ้อย ที่มาพร้อมกับการใช้สารเคมี การไถหน้าดิน ไหลทับถมแหล่งน้ำ จนต้นเงิน ผักสวาท จึงเป็นที่มาของการเรียกขานชื่อหมู่บ้านในนาม “บ้านวังสวาท” สืบทอดจากอดีตจนถึงปัจจุบัน

1.3 สภาพทางกายภาพและชีวภาพ

1.3.1 ลักษณะภูมิประเทศ

พื้นที่ส่วนใหญ่มีสภาพเป็นพื้นที่ดอนสลับกับพื้นที่ภูเขาหรือเป็นดินหิน โสลด ส่วนพื้นที่ราบจะมีน้อยมาก อีกทั้งยังสภาพพื้นที่มีป่าไม้ขึ้นอยู่รายรอบ มีลำห้วยสายสำคัญๆ พื้นที่ทำการเกษตรของชาวบ้านมีจำนวนจำกัด โดยอยู่ระหว่างหุบเขาเป็นสำคัญ พื้นที่ที่เหมาะสมสำหรับการทำนาจึงมีน้อยมาก ส่วนใหญ่จะเหมาะสมสำหรับการปลูกพืชไร่และไม้ผลมากกว่า โดยพื้นที่โดยรวมทั้งตำบลมีประมาณ 85,105 ไร่ ระดับน้ำทะเลอยู่ระหว่าง 120-737 เมตร (สำนักงานเกษตรอำเภอกุฉินารายณ์, 2547)

ภายใต้ความหลากหลายของทรัพยากรยังช่วยบ่งบอกถึงวิถีชีวิตของชาวบ้านที่มีการพึ่งพาทรัพยากรไม่ว่าจะเป็นดิน น้ำ ป่า ซึ่งให้ผลผลิตแตกต่างกันไปในแต่ละช่วงฤดูกาล และทิวเขาใหญ่น้อยที่อยู่รายรอบหมู่บ้านก็เป็นแหล่งทรัพยากรที่สำคัญที่ชาวบ้านได้พึ่งพา โดยทางด้านทิศตะวันออกของหมู่บ้าน ได้แก่ ผาหลุมเหล็ก หรือที่ชาวบ้านเรียก “ภูเทวดา” เป็นภูเขาที่มีความสูงมากที่สุดในละแวกนั้น ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ ได้แก่ ภูจี้ไก่ หรือที่ชาวบ้านเรียก “ภูตอง” ภูแห่งนี้จากกล่าวได้ว่าเป็นแหล่งรวมอาหารโดยเฉพาะพืชผักของป่า ได้แก่ เห็ดอก มันกลอย หน่อไม้ตามฤดูกาล รวมทั้งยังเป็นแหล่งวัตถุดิบที่สำคัญในการสร้างฝายในอดีต ได้แก่ ไม้และหิน ภูตองภูที่ตั้งอยู่ใกล้หมู่บ้านที่สุดในบรรดาภูต่างๆ ที่อยู่รายรอบหมู่บ้าน อีกทั้งยังเป็นภูที่อยู่ในเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติของวนอุทยานกุฉินารายณ์ เป็นทรัพยากรหนึ่งที่ชาวบ้านกำลังจะเสนอภาครัฐขอให้ป็นป่าชุมชน จัดการโดยชุมชน ส่วนทิศเหนือ ได้แก่ ภูเปือย ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ได้แก่ ภูหมากคอม ทิศตะวันตกเฉียงใต้ ได้แก่ ภูหมากบก ภูหลง และทางทิศใต้ ได้แก่ ภูผาคำ และภูถ้ำกลบ โดยที่ภูผาคำอยู่ไกลจากหมู่บ้านประมาณ 4 กิโลเมตร และภูถ้ำกลบประมาณ 3 กิโลเมตร ทั้งสองภูเป็นทรัพยากรของชุมชนตำบลวังสวาท แต่ได้ถูกสัมปทานโดยบริษัทเอกชนเพื่อทำการระเบิดภูเขาหรือระเบิดหิน มีหมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบในหลายระดับ กล่าวคือ บ้านวังสวาทมีฝุ่นบ้างเล็กน้อย และได้ยินเสียงดังเมื่อทำการระเบิด ส่วนหมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบค่อนข้างมากคือ บ้านวังผาคำ ต.วังสวาท และบ้านสองคอน ตำบลนาฝาย แต่ชาวบ้านก็ยังใช้ชีวิตอยู่ได้ โดยที่ชาวบ้านส่วนหนึ่งของทั้งสองหมู่บ้านก็เข้ามาเป็นลูกจ้างของโรงงานไม้หิน ในอาณา

บริเวณดังกล่าวถึงทั้งหมดนี้ล้วนเป็นส่วนหนึ่งของป่าหรือแหล่งต้นน้ำที่สำคัญ เป็นเงื่อนไขของการก่อเกิดภูมิปัญญาในการจัดการน้ำในเวลาต่อมา ซึ่งจะได้กล่าวถึงในรายละเอียดต่อไป

1.3.2 แหล่งน้ำธรรมชาติและการใช้ประโยชน์

บ้านวังสวาบมีแหล่งน้ำลำห้วยสายหลักสำคัญๆ หลายสายในปัจจุบัน ได้แก่ ลำห้วยสังชะยวน ห้วยหม้อแตก ห้วยกกกฤษ ห้วยผาข้าวหลาม เป็นต้น ซึ่งลำห้วยสายหลักดังกล่าวเป็นที่มาของการจัดการน้ำในรูปแบบฝาย ซึ่งเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำมาใช้ประโยชน์ที่สืบทอดจากอดีตมาจนถึงปัจจุบัน นอกจากลำห้วยดังกล่าวจะเป็นที่มาของการหาอยู่หากิน และการสร้างฝายแล้ว ยังมีคุณค่าและความสำคัญต่อชาวบ้าน ในการช่วยประดับประคองวิถีชีวิตที่พึ่งพาน้ำไว้ในแต่ละช่วงเวลาให้ยังคงดำรงอยู่ได้ต่อไป ซึ่งลำห้วยที่ได้กล่าวถึงในปัจจุบันมีดังนี้ (ดู ภาพที่ 5 ประกอบ)

1) ลำห้วยสังชะยวน เป็นสายน้ำสายหลัก ที่ยาวที่สุดของหมู่บ้าน อยู่บริเวณเหนือจรดใต้สุดของหมู่บ้าน ต้นน้ำจะอยู่บริเวณตอนบนสุดของหมู่บ้าน มีสภาพเป็นป่าต้นน้ำอยู่ในเขตต้นน้ำชั้นหนึ่งเอ ซึ่งอยู่ในเขตวนอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน เป็นสายน้ำสายหลักๆ ที่หล่อเลี้ยงชีวิตของชาวบ้านตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน สายน้ำไหลผ่านหมู่บ้านในเขตตำบลวังสวาบ ได้แก่ บ้านวังสวาบหมู่ 1 บ้านวังกกแก้วหมู่ที่ 9 บ้านวังใหม่หมู่ที่ 6 บ้านวังผาคำหมู่ที่ 2 และบ้านผายตาสวนหมู่ที่ 8 ซึ่งในเขตบ้านวังสวาบก็ได้มีกั้นฝายที่สำคัญ 2 แห่งคือ ฝายนานเหนือ มีพื้นที่ในการทำนาประมาณ 90 ไร่เศษ และฝายบ้านหรือที่ชาวบ้านเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “ฝายวัด” เพื่อใช้ในการทำเกษตรเป็นหลักโดยมีพื้นที่ที่ต้องพึ่งพาน้ำในระบบดังกล่าวมีพื้นที่ประมาณกว่า 300 ไร่ และใช้ในการอุปโภคอื่นๆ เพียงเล็กน้อย ส่วนสายน้ำช่วงที่ไหลผ่านบ้านวังผาคำ และวังใหม่ชาวบ้านได้ก่อสร้างเป็นอ่างเก็บน้ำเพื่อใช้ในการเกษตรเช่นเดียวกัน นอกจากนี้สายน้ำดังกล่าวยังได้ไหลทอดยาวผ่านหมู่บ้านในเขตตำบลนาผาย ได้แก่ บ้านนาผาย นาผายเหนือ สองคอน สะแกเครือ ซึ่งปลายน้ำจะไหลไปบรรจบที่ลำน้ำเชิญ ซึ่งเป็นจุดสุดท้ายติดแนวเขตของบ้านทุ่งพระจังหวัดชัยภูมิ ตลอดเส้นทางน้ำนอกจากจะช่วยหล่อเลี้ยงวิถีชีวิตชาวบ้านแล้ว ยังมีวัฒนธรรมประเพณีที่เกิดขึ้นมายาวนาน เป็นเครื่องผูกร้อยใจคนร่วมสายน้ำเดียวกัน เกิดเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนบ้าน เครือญาติ ในการมาร่วมงานบุญเลี้ยงบ้านกันตลอดระยะเวลา ยาวนาน

แหล่งต้นน้ำของลำห้วยสังชะยวนนั้นประกอบด้วย ตอนเหนือสุดของหมู่บ้าน ได้แก่บริเวณป่า หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ดงอีอิน” ป่าโคกน้อย ป่าโคกใหญ่หรือป่าห้วยขาจีน ประกอบด้วยไม้เต็ง รัง มะค่า ประคู้ และไม้ไผ่ ป่าแห่งนี้มีผลผลิตจากป่า ได้แก่ เห็ดชนิดต่างๆ ขึ้นมากเป็นพิเศษ ปูหิน กบภูเขา เป็นต้น ห้วยชำตะเกียน ห้วยผายอโยไซ ซึ่งห้วยผายอโยไซมีลักษณะเป็นน้ำตก หรือที่ชาวบ้านเรียก “ตาดอโยไซ” สูงกว่า 40 เมตร น้ำทุกสายบริเวณนี้ไหลมา

รวมกันเกิดเป็น “น้ำคอกสังขะยวน” หรือชาวบ้านเรียกติดปากว่า “ตาดใหญ่” บริเวณดังกล่าวน้ำจะไหลออกจากสันเขาที่มีร่องลึก ผสมผสานกับน้ำที่มาจากใต้ดินคือน้ำซึม น้ำซับ ช่วยหล่อเลี้ยงลำห้วยให้มีน้ำตลอดปีรวมทั้งสร้างผลผลิตจากน้ำอีกมากมาย ได้แก่ ปู ปลา เป็นต้น โดยนายจ้อง โทฎงเขียว ซึ่งเป็นผู้อาวุโส เล่าถึงการหาปลาในสมัยก่อนว่า “แต่ก่อนไปหาปลาตั้งหม้อไว้ท่าโลด” ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสมบูรณ์ของอาหารการกินในอดีต แต่ปัจจุบันจำนวนสัตว์ชนิดต่างๆ ไม่ว่าในน้ำหรือบนดินลดจำนวนลงมาก โดยนายอุดร เกื้อนขุนจำชาวบ้านที่เคยหาอยู่หากินในบริเวณแหล่งต้นน้ำกล่าวว่า “เดี๋ยวนี้ป่าถูกทำลายไปมาก ฝนฟ้าก็ไม่ตกต้องตามฤดูกาล โดยเฉพาะเมื่อสามสี่ปีที่ผ่านมา การหาปู หาปลาของชาวบ้านเริ่มเอาเปรียบธรรมชาติมากขึ้นกว่าแต่ก่อน” อีกทั้งนางมัย เศษครอบครัว ชาวบ้านที่หาปลาเป็นประจำกล่าวว่า “เดี๋ยวนี้ ถ้าจะได้ปลากิน ต้องไปหาตามตาดโน่น คนขยันจริงๆ ถึงจะได้กิน” สภาพดังกล่าวไม่ได้เป็นเฉพาะในบริเวณนี้ แต่เกิดขึ้นในทุกบริเวณที่เป็นหาอยู่หากินทั้งป่า บนดิน และในน้ำ

2) ลำห้วยหม้อแตก อยู่ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน มีแหล่งต้นน้ำที่สำคัญคือ ซำป่าดาว ซำพ่อปิ่น ห้วยปางข่า (มีต้นมะค่าขึ้นมาก) และสาเหตุที่เรียกว่า “ซำ” ขึ้นต้นเนื่องมาจากต้นน้ำดังกล่าวจะมีสภาพเป็นน้ำขุ่นน้ำขุ่นตลอดสาย ลักษณะดังกล่าวจะมีมากกว่าลำห้วยปกติ และห้วยกล้วยไข่ ห้วยสระคร่าน แหล่งน้ำทุกสายไหลมารวมกันเกิดเป็น “ลำห้วยหม้อแตก” ซึ่งชาวบ้านจัดการน้ำในรูปแบบฝายที่มีลักษณะเป็นฝายดินจากอดีตจนถึงปัจจุบัน ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “ฝายห้วยหม้อแตก” อาณาบริเวณดังกล่าวในอดีตเป็นแหล่งหาของป่าทุกชนิด รวมทั้งเป็นทำเลเลี้ยงสัตว์ของชาวบ้านอีกแห่งหนึ่งที่สำคัญ ในปี พ.ศ. 2544 มีการแบ่งแยกออกจากหมู่บ้านวังสวาบ แบ่งประชากรส่วนหนึ่งในนามหมู่บ้านวังกกแก้ว ชาวบ้านใช้ประโยชน์จากน้ำจากฝายเพื่อทำนาและปลูกถั่วเหลืองในฤดูแล้งในปัจจุบันประมาณ 14 ไร่

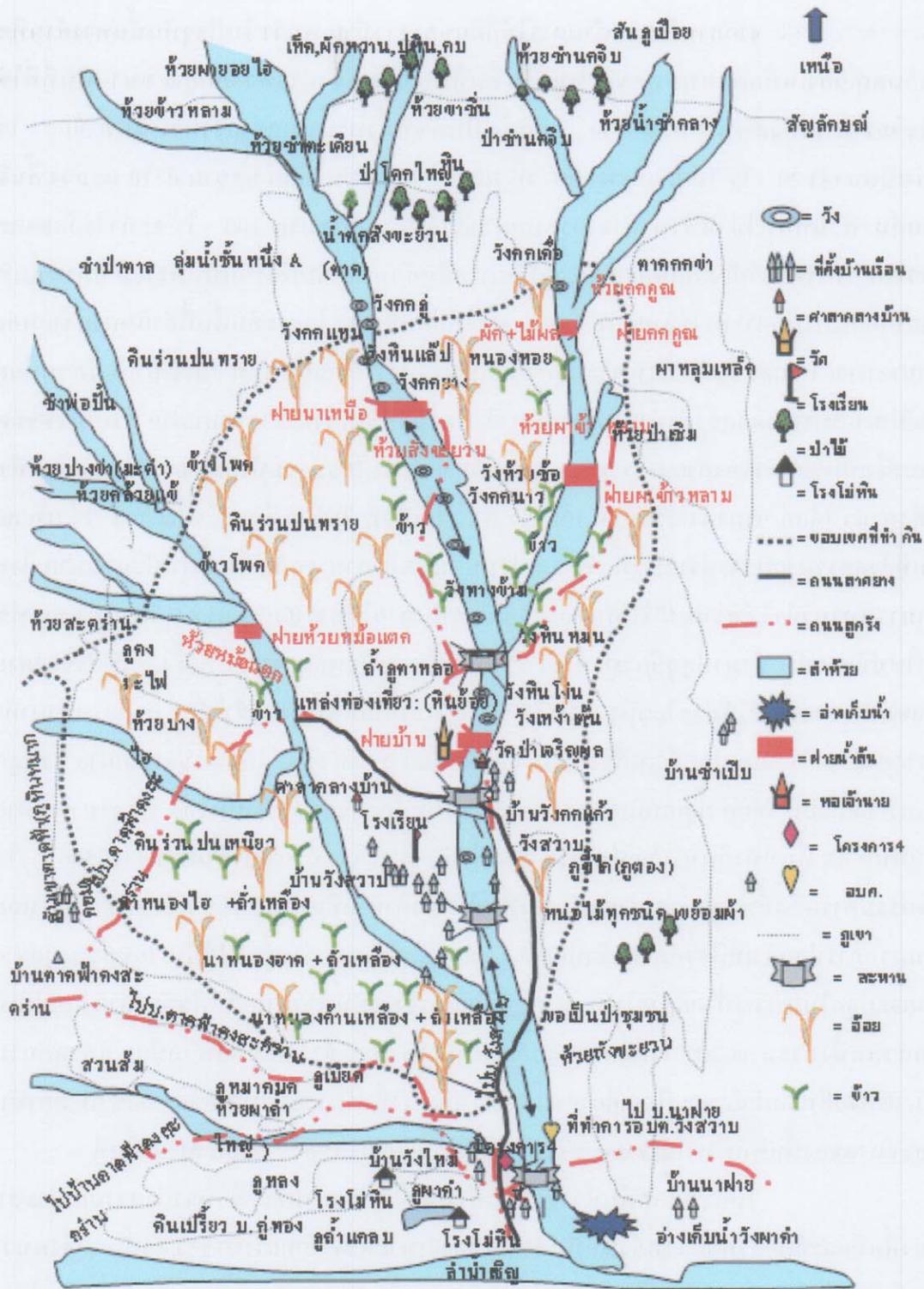
3) ลำห้วยกกลม อยู่ทางทิศตะวันออกของหมู่บ้าน แหล่งต้นน้ำมาจากป่า ห้วยซำนกจิบ เหตุที่เรียกชื่อห้วยดังกล่าว เนื่องจากแต่ก่อนในบริเวณนั้นจะมีนกกระजิบมากินน้ำเป็นจำนวนมาก รวมทั้งมีของป่า ได้แก่ หน่อไม้ ไม้สวก ไม้ซาง ป่าใหญ่เป็นศูนย์รวมไม้เล็กไม้ใหญ่ หลากหลายหรือเกือบจะพูดได้ว่ามีไม้ทุกชนิดและห้วยน้ำซำกลาง เป็นบริเวณที่ชาวบ้านมาหาของป่า และเป็นจุดพักรับประทานอาหารของชาวบ้านในยามที่ไปเก็บหาของป่า เนื่องจากมีอาหารป่า และที่สำคัญคือน้ำอุดมสมบูรณ์ ผลผลิตจากป่าในบริเวณนี้ ได้แก่ กบภูเขา กบหมื่น (ลิ้น) กบหงอน ปูหิน โดยนายอัมพร เกื้อนขุนจำเล่าให้ฟังว่า “แต่ก่อนอาจไม่จำเป็นต้องเตรียมห่อข้าวหอน้ำมามากมายเวลาเข้าป่า จะหาปลา หาของป่า แป็บเดียวก็ได้กิน แล้วก็ทำกินแกลวนั้นได้เลย แต่พ่อแม่พาทำ จะกินอะไรที่ต้องทำให้สุกก็หลามเอา วิธีการหลาม ก็จะตัดไม้ไผ่เป็นปล้อง นำปลาหรือกบ เขียดก็แล้วแต่ใส่ลงไป จุดไฟเผาทั้งปล้อง ถ้าใส่ปลาลงไปก็เรียกหลามปลา ใส่เขียดก็เรียก

หลามเขียด” จากคำกล่าวของชาวบ้านสะท้อนให้เห็นวิถีชีวิตของคนสมัยก่อนมีความเรียบง่ายในการอยู่อาศัย และแสดงให้เห็นถึงความอุดมสมบูรณ์และการพึ่งพาระหว่างคนกับทรัพยากรที่อยู่รายรอบตัวได้เป็นอย่างดี ลำห้วยกกคุณไหลมารวมกันเกิดเป็นน้ำตก “ตาดกกข่า” สูงประมาณ 3 เมตร สองฝั่งลำห้วยดังกล่าวมีสภาพเป็นแก่งหิน ที่สำคัญบริเวณดังกล่าวเป็นจุดที่ชาวบ้านก่อสร้างฝาย “ฝายห้วยกกคุณ” ชาวบ้านใช้ประโยชน์จากน้ำจากฝายเพื่อทำนาในปัจจุบันประมาณ 20 ไร่ อีกทั้งยังปลูกไม้ผล 10 ไร่ และพืชผักสวนครัวเพื่อขายอีกส่วนหนึ่ง

4) **ลำห้วยผาข้าวหลาม** อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของหมู่บ้าน ซึ่งเป็นบริเวณก่อสร้าง “ฝายผาข้าวหลาม” มีแหล่งต้นน้ำที่สำคัญมาจาก ป่าเขาเทวดา อยู่ในเขตพื้นที่บ้านท่าภูทอง ต. ภูผาม่าน ในเขตพื้นที่บริเวณนี้จะมีสัตว์เช่น เต่า หน่อไม้ แล่น และผักชะอมค่อนข้างมาก รวมทั้งป่าผาข้าวหลาม ในอดีตบริเวณแถบนี้เป็นที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ประเภทวัว-ควายของชาวบ้าน และเป็นแหล่งที่มีไม้ไผ่เปื้อาที่ชาวบ้านใช้มาทำข้าวหลามมากเป็นพิเศษ แต่ในปัจจุบันถูกปรับสภาพพื้นที่ใช้เป็นที่ทำไร่ของชาวบ้านบางส่วน และอยู่ในเขตพื้นที่ป่าสงวนบางส่วน ส่วนต้นน้ำอีกบริเวณหนึ่งจะอยู่บริเวณห้วยน้ำซำบอน ซำกอไผ่ และส่วนหนึ่งมาจากลำห้วยกกคุณที่ไหลมารวมที่ ห้วยผาข้าวหลาม ในปัจจุบันทรัพยากรทุกส่วนร่อยหลอไปมากเหมือนกับพื้นที่บริเวณอื่นๆ ชาวบ้านใช้ประโยชน์จากน้ำจากฝายเพื่อทำนาในปัจจุบันประมาณ 100 ไร่

1.3.3 สภาพดินและการใช้ประโยชน์

ลักษณะดินส่วนใหญ่เกือบทุกพื้นที่ในชุมชนส่วนใหญ่เป็นดินร่วนปนทราย โดยนายจ๋อง โดภูเขียว เป็นผู้อาวุโส กล่าวว่า “ดินทุกที่ของบ้านเฮาแต่ก่อนเฮ็ดอีหยังงามเร็ว” แสดงให้เห็นความอุดมสมบูรณ์ของดินในอดีต พื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ค่อนข้างมากคือ พื้นที่บริเวณที่ใช้ทำนาดำ ซึ่งอยู่ใกล้บริเวณลำห้วย ในปัจจุบันพื้นที่ดังกล่าวในช่วงฤดูแล้งก็จะมีการปลูกถั่วเหลืองหลังการทำนา ส่วนพื้นที่สูงจะทำไร่ฮ้อย ซึ่งส่งผลกระทบต่อคุณภาพดินมาก กล่าวคือดินในปัจจุบันมีความเสื่อมโทรมมาก ซึ่งนายถวิล ดิงภูเขียว ผู้นำ และสมาชิกฝายบ้านกล่าวว่า “นับวันดินจะแข็งมากขึ้นเรื่อยๆ ความอุดมสมบูรณ์ลดลงไป หน้าดินเหลือน้อย ซุดลงไปไม่ลึกมากจะเจอชั้นหิน เคียวนี้พืชไร่ที่ปลูกจะต้องใส่ปุ๋ยเพิ่มปริมาณขึ้นเรื่อยๆ หากไม่เพิ่มปุ๋ยผลผลิตก็ไม่ดี” ดังนั้นในปัจจุบันจึงมีบางครัวเรือนที่พยายามจะทดลองฟื้นฟูสภาพดินในแปลงที่ปลูกฮ้อยให้กลับมามีเหมือนเดิม ดังตัวอย่างเช่น ครัวเรือนของนายอภัย ยศรุ่งเรือง ผู้ใหญ่บ้านวังสวาบคนปัจจุบันกล่าวถึงวิธีการฟื้นฟูดินว่า “จะทำการไถกลบหลายๆ รอบ แล้วปลูกถั่วเหลืองซ้ำๆ กันหลายๆ ปี แล้วสังเกตว่าดินก็จะค่อยๆ ปรับสภาพดีขึ้น ตอนนี้ทดลองทำเนื้อที่ไม่มาก เพราะกลัวจะขาดรายได้จากการขายฮ้อย” ดังแสดงในภาพที่ 5

ภาพที่ 5 แผนที่แสดงที่ตั้งหมู่บ้าน การใช้ที่ดิน และฐานทรัพยากรดิน น้ำ ป่า บ้านวังสวาบ

จากภาพที่ 5 ในด้านการใช้ที่ดินของชาวบ้าน พบว่า ในปัจจุบันนั้นทางด้านทิศ ตะวันตกเฉียงเหนือตอนบนสุดของหมู่บ้านซึ่งเป็นบริเวณที่ตั้งฝายห้วยกกกูด ขนาดพื้นที่ที่ใช้ประโยชน์รวมทั้งสิ้นประมาณ 130 ไร่ แบ่งเป็นพืชที่พึ่งพาน้ำจากฝายจำนวนพื้นที่ 30 ไร่ แบ่งเป็นนาข้าว 20 ไร่ ไม้ผลและพืชผักรวม 10 ไร่ ไม้ผล อันได้แก่ มะขาม ลำไย มะม่วง ลิ้นจี่ เป็นต้น ส่วนพื้นที่ไม่ได้พึ่งพาน้ำจากระบบฝายอีกจำนวน ประมาณ 100 ไร่ จะทำไร่อ้อยและข้าวโพดอาหารสัตว์บ้างเล็กน้อย บริเวณนี้มีสภาพดินลักษณะเป็นดินร่วนปนทรายมี สภาพพื้นที่โดยรวมเหมาะกับการทำไร่มากกว่า เนื่องจากเป็นที่ค่อนข้างสูง โดยระดับพื้นที่ทำกินสูงกว่าแหล่งน้ำประมาณ 1 เมตรขึ้นไป การเพาะปลูกส่วนใหญ่จึงทำไร่อ้อยเป็นหลัก และพื้นที่บางส่วนที่อยู่ใกล้ฝาย และการขุดคลองส่งน้ำผ่านก็จะทำนาข้าว โดยพึ่งพาแหล่งน้ำจากระบบฝาย ส่วนบริเวณถัดลงมาซึ่งเป็นจุดที่ตั้งของฝายผาข้าวหลาม ขนาดพื้นที่ใช้ประโยชน์รวมทั้งสิ้น 500 ไร่ แบ่งเป็น พืชที่พึ่งพาน้ำ ได้แก่ ทำนาข้าว ประมาณ 100 ไร่ ส่วนที่เหลือทำไร่อ้อย อีกประมาณ 400 ไร่ บริเวณพื้นที่ดังกล่าวหากมีการปรับปรุงพื้นที่ และปรับปรุงฝายให้สามารถกักเก็บน้ำในปริมาณมาก ก็จะสามารถทำนาข้าวได้ทั้งหมด ในสภาพการณ์ปัจจุบันภายใต้การส่งเสริมของเกษตรอำเภอ พืชตัวใหม่ที่ชาวบ้านนำมาปลูกคือ ยางพารา ส่วนทางด้านเหนือสุดของหมู่บ้านซึ่งเป็นที่ตั้งของฝายนาเหนือ ขนาดพื้นที่ใช้ประโยชน์รวมทั้งสิ้น 90 ไร่ แบ่งเป็นพืชที่พึ่งพาน้ำได้แก่ กิจกรรมทำนาข้าว ประมาณ 50 ไร่ และปลูกถั่วเหลืองหลังนาอีกเล็กน้อย ส่วนพืชที่ไม่ได้พึ่งพาน้ำจากฝาย ซึ่งปลูกในบริเวณที่ดอน ได้แก่ ปลูกสลับกันระหว่างอ้อยเป็นหลักและข้าวโพดเป็นรอง ถัดลงมาจากฝายนาเหนือ คือ พื้นที่ทำกินบริเวณฝายบ้าน ซึ่งมีพื้นที่ใช้ประโยชน์รวมทั้งสิ้นประมาณ 500 ไร่ กิจกรรมการผลิตที่พึ่งพาน้ำจากฝายแบ่งเป็นพื้นที่ทำนาข้าวมากที่สุดประมาณ กว่า 300 ไร่ และสามารถปลูกถั่วเหลืองหลังนาซึ่งปลูกในช่วงฤดูแล้งได้มากกว่าพื้นที่ใช้ประโยชน์ของทุกฝาย โดยจะปลูกในบริเวณที่ใกล้ฝายในระยะ 1-2 กิโลเมตรจึงจะมีน้ำเพียงพอกับพืชดังกล่าว และพื้นที่อีกส่วนหนึ่งประมาณ 200 ไร่ก็มีการปลูกอ้อยเป็นส่วนใหญ่ ข้าวโพดเพียงเล็กน้อย สภาพดินในบริเวณดังกล่าวดินมีลักษณะใกล้เคียงกัน แตกต่างกันตรงที่ปริมาณน้ำในฝายของแต่ละแห่งเท่านั้น และขนาดของพื้นที่ที่พึ่งพาน้ำจากฝายซึ่งมากขึ้นตามศักยภาพของฝาย และสภาพพื้นที่

ในการเลือกพื้นที่ว่าจะปลูกพืชชนิดใด ชาวบ้านจะพิจารณาถึงความเหมาะสมของพื้นที่และศักยภาพของแหล่งน้ำเป็นสำคัญ โดยเฉพาะพืชหลักอย่างนาข้าว ดังนั้นเราจึงพบว่าพื้นที่ทำนาในปัจจุบันจะอยู่บริเวณที่มีการก่อสร้างฝายทั้ง 5 แห่ง โดยเฉพาะบริเวณที่อยู่ใกล้ฝาย หลังจากฤดูกาลเก็บเกี่ยวก็จะมีการปลูกถั่วเหลืองในพื้นที่ดังกล่าว ส่วนพื้นที่ที่มีความลาดชันสูงก็จะทำไร่อ้อยเป็นหลัก และมีคร่าวเรือนจำนวนหนึ่งที่แบ่งพื้นที่ดังกล่าวปลูกข้าวโพดอาหารสัตว์ โดยแปลงที่ใช้ปลูกอ้อยและข้าวโพดจะเป็นพื้นที่คนละแปลงกับที่นา เนื่องจากพื้นที่ทำไร่จะอยู่ที่

สูงกว่าบริเวณที่ทำนา โดยที่แปลงที่ปลูกอ้อยนั้นแต่เดิมทุกแปลงจะทำข้าวไร่มาก่อน มาปรับเปลี่ยนเป็นไร่อ้อยเมื่อประมาณ ปี 2529-2530 (ในช่วงนั้นอ้อยจะมาแทนพืชไร่ (ข้าวโพดอาหารสัตว์) เนื่องจากเห็นว่าได้ผลผลิตดีกว่า และปลูกปีเดียว อยู่นได้ 3 ปี (อ้อย 3 ตอ)

กล่าวโดยสรุปในการใช้พื้นที่ทุกอาณาบริเวณของหมู่บ้านซึ่งเป็นที่ทำมาหากินของชาวบ้านนั้น โดยส่วนใหญ่จะทำไร่อ้อยเป็นหลัก เนื่องจากสภาพพื้นที่เหมาะสมกับการทำไร่ค่อนข้างมาก การทำนาค่าเพื่อพอมิข้าวกินเท่านั้น และพืชที่พึ่งพาระบบน้ำจากฝายที่สำคัญคือนาค่า และการปลูกถั่วเหลืองฤดูแล้ง และมีบางส่วนที่ปลูกพืชผักสวนครัว และไม้ผล และมีพืชเศรษฐกิจตัวใหม่เข้ามาคือยางพารา แต่ก็ยังไม่แพร่หลายนัก เนื่องจากมีการทดลองปลูกไม่กี่คร้วเรือน โดยที่พืชดังกล่าวก็ต้องพึ่งพาน้ำในช่วงปลูกระยะแรกนี้ ดังนั้นเราจึงพบว่ากิจกรรมที่ต้องพึ่งพาน้ำจึงมีหลากหลายมากขึ้น และมุ่งใช้พื้นที่เพื่อผลิตพืชเศรษฐกิจกันเป็นส่วนมาก ข้าวไร่ที่เคยปลูกเป็นพืชหลักปัจจุบันไม่มีแล้ว และจะทำนาค่าสำหรับมีข้าวไว้บริโภคเท่านั้น และจะทำเฉพาะในพื้นที่ที่มีระบบการจัดการน้ำรูปแบบฝาย เนื่องจากมีระบบคลองส่งน้ำไปถึงที่นาได้ ในช่วงฤดูแล้งจะมีการใช้พื้นที่ทำนาปลูกถั่วเหลืองฤดูแล้ง และทำมกลางกระแสเศรษฐกิจตามระบบทุนนิยมได้เข้าไปมีบทบาทในวิถีชีวิตของชาวบ้านอย่างเต็มตัว ภูมิปัญญาที่แสดงให้เห็นคุณค่าของการใช้ชีวิตในอดีตบางส่วนเริ่มหายไป หรือมีการปรับเปลี่ยน เนื่องจากการปรับตัวของชาวบ้าน และชาวบ้านส่วนมากยังสามารถดำรงวิถีชีวิตแบบชาวบ้านได้อย่างผสมผสาน โดยที่ชาวนาสามารถจัดการทรัพยากรที่มีอยู่ไม่ว่าจะเป็นทรัพยากรดิน น้ำ ป่า และสิ่งแวดล้อมอื่นๆ ให้สามารถอยู่ร่วมกันได้ซึ่งเป็นประเด็นที่เราจะต้องพิจารณาและศึกษาต่อไป นี่ก็ความเป็นพลวัตของสิ่งต่างๆ ที่ทำให้ชาวบ้านต้องปรับตัวตลอดเวลาจึงจะดำรงอยู่ได้กับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างไม่หยุดนิ่ง

1.3.4. สภาพป่าไม้ และการใช้ประโยชน์

สภาพป่าในบริเวณหมู่บ้านในอดีตนั้นจะมีลักษณะเป็นป่าหนาที่ขึ้นทั่วอาณาบริเวณ แต่ในปัจจุบัน สภาพป่าดังกล่าวมีความเปลี่ยนแปลงไปมาก โดยเฉพาะในบริเวณที่ทำกินของชาวบ้านจะมีสภาพโล่งเตียน ป่าไม้ที่เป็นเขตหวงห้ามของวนอุทยานฯ ก็จะมีสภาพเบาบาง มีทั้งที่เป็นป่าธรรมชาติ และไม้ที่ปลูกทดแทนเพื่อการรักษาสภาพป่าไว้โดยรัฐ มีการปลูกพืชกระถิน ยูคาลิปตัส แต่มีสภาพที่ไม่สมบูรณ์ ส่วนป่าไม้ธรรมชาติที่ยังหลงเหลืออยู่จะอยู่บริเวณภูสูงๆ อยู่ห่างจากหมู่บ้านออกไป 5 - 6 กิโลเมตร เป็นพื้นที่ป่าที่วนอุทยานฯ ภูผาม่านดูแล มีไม้ชนิดต่างๆ ซึ่งในอดีตชาวบ้านได้อาศัยไม้นามาก่อสร้างบ้านเรือน ได้แก่ ไม้เต็ง รัง แดง มะค่า ไม้ไผ่มาทำฝายบ้าน และหญ้านำมาทำเป็นหลังคา และไม้ใช้สอยอื่นๆ ซึ่งในการสร้างบ้านหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ยกเรือน” เป็นความเชื่อว่าจะต้องทำให้เสร็จในวันเดียวจะเป็นสิริมงคลกับผู้อยู่

ซึ่งสอดคล้องกับวิถีชีวิตในการทำงานแบบเอาแรงกันหรือลงแขก และให้เสร็จภายในวันเดียวได้ เนื่องจากวัสดุที่ใช้และวิธีการก่อสร้างไม่ยุ่งยากซับซ้อน รวมทั้งทรัพยากรต่างๆ ที่ชาวบ้านเลือกใช้ อย่างพอเพียงก็มีอยู่รายรอบตัว ซึ่งแตกต่างกับยุคสมัยปัจจุบันมาก

เกี่ยวกับอาหารป่านั้น ชาวบ้านได้พึ่งพาและใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน ตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน แม้บางส่วนจะลดน้อยลงไปตามสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นก็ตาม แต่ชาวบ้านก็ยังมียุทธศาสตร์ที่พึ่งพาป่า ได้แก่ การเก็บหาของป่าเพื่อการบริโภค และแบ่งปันเพื่อนบ้าน หรือหากเป็นของป่าที่มีมากตามฤดูกาลส่วนที่เหลือจะแบ่งขาย ซึ่งผลผลิตต่างๆ จะมีมากน้อย เป็นไปตามฤดูกาล (ดู ภาคผนวก ค ปฏิทินการใช้แรงงาน ประกอบ) ได้แก่ ฟืน ชะอม เห็ด ผักหวาน หน่อไม้ นก จอนฟอน อีเห็น กบหมื่น จะอยู่บริเวณลำห้วย และอยู่ตามภูสูงๆ จะมีมาก ช่วงฤดูหนาว ปูหิน โดยที่สัตว์บางชนิดจะจับช่วงที่ข้าวพลุ(ตั้งท้อง) หรือประมาณเดือน 12 มัน จะออกมาตอนกลางคืน ได้แก่ อึ่งอ่าง เต่า แตน ไก่ป่า ไช้มดแดง หอยขม จากภูต่างๆ วิถีชีวิต ดังกล่าวในอดีตชาวบ้านจะหาเพื่อยังชีพเท่านั้น

1.3.4 การเลี้ยงสัตว์ และประมงในครัวเรือน

ในปัจจุบันมีชาวบ้านบางครอบครัวเท่านั้นที่เลี้ยงไก่ เป็ด ไข่สำหรับเป็นอาหาร และแบ่งขายบ้างเล็กน้อย สถานการณ์ปัญหาโรคไข้หวัดนกระบาด ทำให้ในหมู่บ้านแห่งนี้เกือบจะไม่ได้ยินแม่เสียงไก่ขัน เนื่องจากในช่วงนั้นมีไก่ตายไม่รู้สาเหตุของครัวเรือนหนึ่ง และอยู่ในเงื่อนไขของสาธารณสุขที่จะต้องทำลายที่เหลืออยู่ ไก่จึงถูกสังเวยไปเกือบหมดทั้งหมู่บ้าน ที่เหลืออยู่ก็ไม่กี่ตัว สำหรับครัวเรือนที่เลี้ยงหมูไว้ขายก็มีไม่กี่ครัวเรือน และมี 2 ครัวเรือนที่เลี้ยงวัว โดยในการเลี้ยงวัวจะเลี้ยงในพื้นที่ทำกินของตนเอง ในปัจจุบันไม่มีที่เลี้ยงที่เป็นที่สาธารณะ รวมทั้งวิธีการปล่อยเลี้ยงก็ทำไม่ได้ เพราะชาวบ้านส่วนใหญ่ทำไร่เต็มพื้นที่ การปล่อยวัวเลี้ยงจึงไม่เหมาะสม มีหลายครั้งที่ในปัจจุบันมีปัญหาวัวไปกินอ้อยของชาวบ้าน บางครั้งกินคราวละ 7-8 ไร่ ก็มีการไล่เกลี้ยโดยผู้นำหมู่บ้านกับเจ้าของวัว เพื่อเสียเบียดปรับไป โดยมีกระบวนการเริ่มจากผู้ใหญ่บ้านจะประเมินความเสียหาย และดูความเป็นไปได้ในการจ่ายเงินของเจ้าของวัว แต่ก็ไม่ให้เจ้าของไร่อ้อยเสียเปรียบมากนัก เรียกว่าพบกันครึ่งทาง เรื่องราวต่างๆ นี้ชาวบ้านจะจัดการกันเอง ในระดับชุมชน เรื่องจะไม่ต้องถึงตำรวจแต่อย่างใด คนหมู่บ้านอื่นหากมาทำผิดกรณีดังกล่าวก็จะต้องยอมรับเงื่อนไขที่หมู่บ้านได้วางไว้เรื่องการเสียเบียดปรับ เป็นกฎเกณฑ์ที่มีพื้นฐานการเรียนรู้มาจากกฎในการจัดการน้ำรูปแบบฝายจากฝายและนำมาปรับใช้ โดยชาวบ้านมีการผลิตซ้ำองค์ความรู้ที่เป็นกฎเกณฑ์มาปรับใช้ให้สอดคล้องกับเนื้อหา หรือความเสียหายต่างๆ จากการกระทำ กิจกรรมหาอยู่หากินในเขตพื้นที่เดียวกัน ใครหากินเขตไหนก็ต้องเคารพกฎของเขานั้น

ในด้านการประมง มีครัวเรือนจำนวน 3 ครัวเรือนทำนันทันที่ขุดบ่อเลี้ยงปลา ได้แก่ ปลานิล ปลาไน ปลาตูก และปลุกฝักรอบๆ สระ ได้แก่ ฟักทอง ถั่ว พริก มะเขือ และเลี้ยงไก่ไปพร้อมๆ กัน เป็นรูปแบบที่มีลักษณะการเกษตรแบบผสมผสาน จะเห็นว่าจากฐานทรัพยากรทั้งดินน้ำป่า ได้สร้างให้เกิดระบบการเรียนรู้ของชาวบ้านในการใช้ชีวิตที่ดำเนินควบคู่กันไป ซึ่งเป็นการเรียนรู้ที่สัมพันธ์กับฐานทรัพยากรทั้งดิน น้ำ ป่าที่ชาวบ้านพึ่งพาอยู่อย่างยาวนาน ทำให้เกิดความเข้าใจถึงความหลากหลายของทรัพยากรที่สัมพันธ์กับระบบนิเวศอย่างแนบแน่น สิ่งที่สะท้อนให้เห็นศักยภาพที่ชัดเจนก็คือ การที่ชาวบ้านเรียนรู้ความหลากหลายของระบบนิเวศแหล่งน้ำและเป็นที่มาของการคิดรูปแบบวิธีการในการกักเก็บน้ำในรูปแบบฝาย จนเป็นที่มาของภูมิปัญญาอีกมากมายที่เกาะเกี่ยวและทับซ้อนกับเรื่องราวต่างๆ ในการใช้ชีวิต โดยเฉพาะในการจัดการน้ำรูปแบบฝายรูปแบบฝาย เช่น การเลือกพื้นที่ก่อสร้างฝาย การเลือกวัสดุก่อสร้าง เป็นต้น ซึ่งในยุคปัจจุบันปรากฏชัดเจนว่าภายใต้ระบบการเรียนรู้ตามแบบของชาวบ้านทำให้มีพลังที่จะเผชิญปัญหา อุปสรรคต่างๆ โดยเฉพาะในด้านที่เกี่ยวข้องกับการคิดรูปแบบการกักเก็บน้ำจากฝายของชาวบ้านเป็นไปอย่างมีพลวัต มีการพัฒนาไม่หยุดนิ่ง และสามารถนำฐานความรู้ในการสร้างฝายในอดีตมาผสมผสานกับความรู้ในปัจจุบัน แต่ไม่สูญเสียแนวทางการจัดการตามแบบของชาวบ้าน ทำให้การต่อยอด หรือการเชื่อมประสานความรู้จึงมีความเหมาะสมและสูญเสียความหลากหลายของระบบนิเวศแหล่งน้ำน้อยที่สุด

1.4 สภาพทางสังคม เศรษฐกิจ กลุ่มองค์กรท้องถิ่น วัฒนธรรมประเพณีและความเชื่อของชาวบ้าน

1.4.1 สภาพทางสังคม

1) ประชากร และกลุ่มชาติพันธุ์

บ้านวังสวาบมีจำนวน 125 หลังคาเรือน ประกอบด้วยประชากรทั้งสิ้น 531 คน แบ่งเป็น ชาย 266 คน หญิง 265 คน ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นคนไทยอีสาน จากหลากหลายท้องถิ่น ผสมผสาน มีการอพยพเข้ามา ได้แก่ จาก อ.หล่มสัก จ.เพชรบูรณ์ อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ และบ้านใกล้เคียงคือบ้านสะแกเครือ ต.นาฝาย ภาษาที่ใช้ส่วนใหญ่เป็นไทยหล่มสัก หรือบางครั้งชาวบ้านเรียกว่า “ภาษาไทยเลย” รองลงมาคือภาษาอีสาน (ลาว) สำเนียงต่างจากหล่มสัก หรือเลย

2) การศึกษา

หมู่บ้านนี้มีโรงเรียนขยายโอกาส (ป.1-ม.3) ตั้งอยู่ในหมู่บ้าน ซึ่งในระดับประถม เด็กที่มาเรียนส่วนใหญ่เป็นเด็กในหมู่บ้านและหมู่บ้านใกล้เคียง ในระดับมัธยมศึกษาชาวบ้านส่วนใหญ่มีค่านิยมในการส่งบุตรหลานไปเรียนโรงเรียนในระดับอำเภอ ไม่

นิยมเรียนในหมู่บ้านตนเอง เนื่องจากเห็นว่ามิทางเลือกที่ดีกว่าก็จะเลือก ส่วนหนึ่งเกี่ยวเนื่องจากความสะดวกสบายในการเดินทาง มีรถสองแถวโดยสารจากหมู่บ้านถึงตัวอำเภอ ส่วนในระดับอุดมศึกษานั้น มีการเดินทางไปศึกษาที่ต่างจังหวัด เช่นที่ เรียนที่มหาวิทยาลัยขอนแก่น สถาบันราชภัฏเมืองเลย ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์วิทยาเขตสกลนคร และมหาวิทยาลัยนเรศวร เป็นต้น ค่านิยมของชาวบ้านในการส่งเสริมด้านการศึกษาแก่บุตรหลานเปลี่ยนแปลงไปมาก จากการสอบถามจากชาวบ้านบางรายกล่าวว่า “อยากให้ลูกทำงานดีๆ ไม่ต้องทำอะไรเหนื่อยยากเหมือนพ่อแม่” ส่วนแนวทางการส่งเสริมให้เด็กมีโอกาสได้ศึกษาต่อในปัจจุบันนั้นส่วนหนึ่งมาจากการที่ภาครัฐ มีทุนให้ยืมเรียนทำให้เด็กหลายคนมีโอกาสได้ศึกษาต่อเป็นไปตามความตั้งใจของตนเองและครอบครัว หลายคนมองการศึกษาเพียงแค่เพิ่มประสบการณ์ แต่ในการทำงานอยากให้บุตรหลานกลับมาทำในท้องถิ่นตนเอง เช่น อบต. กำนัน หรือเป็นผู้ใหญ่บ้าน เป็นต้น เนื่องจากเห็นข้อดีคือ อยู่ใกล้ครอบครัวพ่อแม่จะได้ไม่เป็นห่วง และใช้ความรู้ให้เกิดประโยชน์แก่ท้องถิ่นตนเอง

3) ความสัมพันธ์ทางสังคม

ลักษณะเด่นของบ้านนี้คือ มีหลากหลายตระกูล ซึ่งตระกูลหลักๆ ได้แก่ ไตภูเขียว อิมมัน แปรภูเขียว เป็นต้น ซึ่งเป็นตระกูลที่อพยพมาอยู่ที่พื้นที่แห่งนี้ครอบครัวแรกๆ แผล่ลูกแผ่หลานมากมาย ฐานความสัมพันธ์ความเป็นเครือญาติมีค่อนข้างสูง แต่ขณะเดียวกันก็มีความคอบพพมาจากหลากหลายท้องที่ เช่น มาจาก อ.หล่มสัก อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ จ.เลย เป็นต้น ทั้งนี้เนื่องจากการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานตั้งแต่ต้น คราวเรือนเดิมได้มีการเพิ่มของประชากรเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ แต่โดยส่วนใหญ่อยู่ในพื้นที่ใกล้เคียง และมีความสัมพันธ์กันทางเครือญาติอยู่ก่อนแล้ว รวมทั้งบางส่วนมีลักษณะความสัมพันธ์ที่แนบแน่น เช่น การเป็นเกลอ เสี่ยวกัน เหล่านี้จึงทำให้ชาวบ้านมีความผูกพันซึ่งกันและกันค่อนข้างมาก มีผลที่ทำให้การจัดการน้ำรูปแบบฝายฝายสามารถดำรงอยู่ และมีการขยายพื้นมีลักษณะที่แตกต่างกันไป นอกจากนี้ชาวบ้านยังมีเครือข่ายความสัมพันธ์กับภายนอก โดยเฉพาะติดต่อระหว่างหมู่บ้านโดยผ่านการทำพิธีกรรมร่วมกัน นับถือผีเจ้าบ้านต่างๆ เหมือนกัน บนฐานของการจัดการน้ำรูปแบบฝายของชาวบ้านจึงมีเครือข่ายทางสังคมที่ช่วยยึดโยงสายสัมพันธ์ทั้งภายในและภายนอกชุมชน โดยผ่านเครื่องมือทางวัฒนธรรมอันได้แก่ การมีความเชื่อร่วมกัน ทำพิธีกรรมร่วมกัน การลงแขกเอาแรงกัน เป็นต้น ลักษณะดังกล่าวจึงเป็นตัวส่งเสริมให้การจัดการน้ำรูปแบบฝายในรูปแบบฝายจึงสามารถดำรงอยู่ได้ และมีการเชื่อมต่อองค์ความรู้ต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการปลูกพืช ไม้ผล การสร้างฝาย การใช้น้ำ แม้จะไม่มีกฎเกณฑ์กำหนดเป็นลายลักษณ์อักษรก็ตาม และบางส่วนหากมีความเป็นเครือญาติสูงก็ไม่มีกฎเกณฑ์ในการถือปฏิบัติด้วยซ้ำ กิจกรรมต่างๆ อย่างในการใช้และดูแลน้ำในระบบฝายมีลักษณะ

ที่บอกกล่าวหรือขอกันเอา การดำรงชีวิตดังกล่าวจึงส่งผลให้พลังของการเรียนรู้ หรือการถ่ายทอดความรู้ในการจัดการทรัพยากร โดยเฉพาะทรัพยากรน้ำเป็นไปอย่างไม่ปิดกั้น

4) ลักษณะครอบครัว

ส่วนใหญ่จะมีลักษณะครอบครัวเดี่ยว เมื่อแต่งงานมีครอบครัวแล้วจะแยกครอบครัวมาสร้างบ้านเป็นของตนเอง แต่ก็อยู่ไม่ไกลจากบริเวณครอบครัวของพ่อแม่ การไปมาหาสู่กัน การแบ่งปัน และเรื่องการอยู่การกินยังเหมือนเดิม รวมทั้งมีการแบ่งมรดกที่ดินทำกินให้ตามความเหมาะสม ในส่วนของแนวคิดเกี่ยวกับลูกสาวคนเล็ก หรือลูกสาวคนเดียว เมื่อแต่งงานแล้วจะต้องดูแลพ่อแม่ ทำมาหากินอยู่กับครอบครัวดั้งเดิมเป็นส่วนใหญ่

5) สาธารณสุข

สถานพยาบาลที่ชาวบ้านบางส่วนได้พึ่งพารักษา ได้แก่ ที่สถานีนามัย บ้านนาฝาย บ้านหนองแ้ว ซึ่งอยู่ไม่ห่างจากบ้านวังสวาบ แต่โดยส่วนใหญ่ชาวบ้านนิยมไปรักษาที่โรงพยาบาลอำเภอภูพาน และชุมแพมากกว่า เพราะเห็นว่ามีเครื่องมือทันสมัย ส่วนโรคระบาดที่เป็นทุกปี คือ โรคฉี่หนู ซึ่งมีอาการ ไข้ ตัวร้อน ตาแดง ปวดขา ปวดหลัง ซึ่งจะเป็นช่วงฤดูการทำนา เป็นอย่างนี้มาประมาณ 4 ปีมาแล้ว ปีละ 4-5 ราย ปีที่ผ่านมาเป็นโรคดังกล่าวจำนวนประมาณ 6 ราย แต่ไม่ถึงกับเสียชีวิต ไปรักษาที่โรงพยาบาลภูพานและชุมแพก็หาย ส่วนโรคระบาดอื่นๆ ดังเช่น ไข้หวัดนก ได้สร้างความตระหนก ตื่นกลัว ให้กับชาวบ้านพอสมควร ทั้งนี้ผลมาจากนโยบายของรัฐให้เฝ้าระวัง ในช่วงที่ระบาดทั่วๆ ไป ประกอบกับช่วงนั้นมีไก่ที่ชาวบ้านเลี้ยงไว้ 1 ครัวเรือนที่ตายหลายตัว ผู้นำจึงได้มีการกำจัดไก่ทั้งหมดบ้านเพื่อป้องกันไว้ก่อน ในช่วงนั้นผู้วิจัยเองเข้าไปนอนค้างในหมู่บ้าน เสี่ยงไก่อันแต่แต่ละช่วงเวลา เจ็บหายไปจากหมู่บ้าน แต่ไม่นานก็คงกลับมาเหมือนเดิม ส่วนเกี่ยวกับการรักษาโรคโดยวิธีอื่นๆ กล่าวคือ ในอดีตมีการพึ่งพาพืชสมุนไพรจากป่าเพื่อรักษาอาการไข้ แต่ในปัจจุบันไม่มีแล้ว

6) แหล่งท่องเที่ยวธรรมชาติ

พื้นที่ของหมู่บ้านวังสวาบซึ่งเป็นพื้นที่สลักที่ลุ่มและเนินเขาขนาดใหญ่ มีถ้ำ เป็นทรัพยากรที่สำคัญตั้งอยู่เยื้องกับจุดที่ตั้งฝายห้วยกคุณ เป็นถ้ำหินปูนขนาดใหญ่ ในอดีตมีค้างคาวอยู่เป็นจำนวนมากพอสมควร ชาวบ้านส่วนหนึ่งจึงเข้าไปเก็บซื้อค้างคาวมาทำดินประสิวขาย ซึ่งในปัจจุบันเฉพาะในบ้านวังสวาบจริงๆ ไม่มีแล้ว แต่ยังพบว่ามีถ้ำหินย้อย ปรากฏที่ถ้ำภูตาหลอ ซึ่งภายในถ้ำเต็มไปด้วยหินย้อย มีรูปลักษณะที่งดงามแปลกตา ปัจจุบันองค์การบริหารส่วนตำบลวังสวาบ ปรับปรุงจัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว มีการเดินสายไฟเพื่อให้เกิดแสงสว่าง ในช่วงที่เยี่ยมชม ปัญหาที่เกิดขึ้นในปัจจุบันจากการเข้าไปเยี่ยมชมก็คือ การดูแลยังไม่มียุทธศาสตร์ที่ดีพอส่งผลให้เกิดปัญหากระทบกับทรัพยากรภายในถ้ำ นักท่องเที่ยวมีการหักหินย้อยส่วนปลายไป

เป็นที่ระลึกรู้ ทำให้การงอกย้อยของหินโดยธรรมชาติหยุดชะงัก ซึ่งเป็นส่วนที่ต้องพิจารณาและกำหนดแนวทางให้สามารถจัดการในเชิงการท่องเที่ยวไปพร้อมๆ การอนุรักษ์ อีกทั้งยังมีแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญคือ น้ำตกตาดใหญ่ อยู่ในเขตรวนอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน ซึ่งคนส่วนใหญ่ที่มาเที่ยวให้ความสนใจ

1.4.2 สภาพทางเศรษฐกิจ

1) อาชีพหลัก

การทำมาหากินในอดีต มีการประกอบอาชีพทางการเกษตรคือ การทำข้าวไร่เป็นหลัก (ดูภาคผนวก จ ประกอบ) และปลูกพืชผักอย่างอื่นบ้างเล็กน้อย ได้แก่ พริก ฝ้าย งามะเขือ เป็นต้น ซึ่งมีลักษณะการทำมาหากินเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก อาชีพหลักในปัจจุบันของชาวบ้านวังสาวบ คือ ทำนา และทำไร่อ้อย ซึ่งในการทำนาค่าจะเลือกทำในพื้นที่ที่อยู่ใกล้กับแหล่งน้ำเท่านั้น โดยมีการใช้ประโยชน์จากน้ำลำห้วยสังชะยวน ที่ชาวบ้านร่วมกันจัดการน้ำมาใช้ในรูปแบบของฝายน้ำล้นจากอดีตถึงปัจจุบัน โดยที่ จะเน้นทำนาข้าวเหนียว พันธุ์ กข.6 สันป่าตอง มีบางครอบครัวเท่านั้นที่ปลูกข้าวหอมมะลิบ้างเล็กน้อยไว้สำหรับบริโภค ซึ่งก็เป็นไปตามวิถีการบริโภคข้าวเหนียวเป็นอาหารหลัก มีผลผลิตต่อไร่ประมาณ 7-8 กระสอบป่าน หรือประมาณ 400 กิโลกรัม (ดูภาคผนวก ค ประกอบ)

ในปัจจุบันอาชีพหลักคือการทำไร่ ได้แก่ ไร่อ้อย ข้าวโพดอาหารสัตว์ ถั่วเหลือง (ฝน) ถั่วเหลือง (แล้ง) หรือที่ชาวบ้านเรียกว่าถั่วหลังนา ส่วนพืชผัก และไม้ผลมีครัวเรือนที่สนใจทำ ส่วนการทำนาค่า ซึ่งทำหนึ่งครั้งในรอบปี ความเปลี่ยนแปลงในการปลูกพืชนั้นอาจกล่าวได้ว่ามีหลายครอบครัวที่ปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตจากข้าวไร่ มาทำนาค่า และในช่วงที่อ้อยเข้ามามีบทบาท ก็ปรับพื้นที่นาบางส่วนที่อยู่บริเวณที่ดิน หันมาทำไร่อ้อยอย่างเดียว ซึ่งครอบครัวเหล่านี้มีประมาณ 70 % ของจำนวนครัวเรือนทั้งหมด สำหรับครัวเรือนที่เคยทำนาเริ่มประสบปัญหาข้าวไม่พอกิน จึงค่อยๆ หันมาปลูกพืชเศรษฐกิจดังกล่าว โดยที่หลายครัวเรือนได้ยึดเป็นอาชีพหลัก ขณะเดียวกันพื้นที่ส่วนหนึ่งจะแบ่งไว้สำหรับทำนา มีส่วนน้อยที่ทำไร่อ้อยอย่างเดียว ซึ่งกลุ่มชาวบ้านที่ทำไร่อ้อยอย่างเดียว ก็นำเงินที่ขายผลผลิตไปซื้อข้าวกิน

เกี่ยวกับการพึ่งพาน้ำเพื่อใช้ในการผลิตพืชผลทางการเกษตรนั้น หากเป็นกิจกรรมการทำไร่อ้อยมีการใช้น้ำจากแหล่งน้ำน้อยมากถึงขั้น ไม่ได้ใช้เลย หากได้ใช้ก็จะเป็นการนำน้ำมาใช้ในการรดยาฆ่าหญ้าบ้างเล็กน้อยเท่านั้น โดยที่จะใช้แกนลอนน้ำ (น้ำประปา) บรรทุกในรถมายังไร่อ้อย แต่ถึงกระนั้นพืชหลักเช่นอ้อยก็ยังเป็นพืชที่ส่งผลกระทบต่อฐานทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ที่สำคัญ กล่าวคือ ในกระบวนการและขั้นตอนการผลิตอ้อย ตั้งแต่ขั้นตอนการไถ มีผลต่อการสิ้นเงินของแหล่งน้ำ ลำห้วย ความหลากหลายของระบบนิเวศในแหล่งน้ำลำห้วย ดังที่พบใน

ปัจจุบันคือสภาพวังน้ำหลายแห่งในลำห้วยหมดสภาพ หรือสูญสิ้นไปจากระบบ จำนวนปลาตกลงไป แหล่งเก็บน้ำธรรมชาติ การขุดบ่อน้ำเพื่อกิน รวมถึงสารเคมีที่ใช้มากขึ้นเป็นลำดับส่งผลต่อคุณภาพน้ำในลำห้วย ในปัจจุบันจึงพบว่ามีชาวบ้านหลายครัวเรือนตระหนักถึงปัญหา มีการริเริ่มฟื้นฟูสภาพดินของครัวเรือน เริ่มมีการปรับพื้นที่บางส่วนของที่เคยปลูกอ้อย หันมาปลูกถั่วลิสงบำรุงดิน บางครัวเรือนปลูกไม้ยืนต้นอย่าง “ยางพารา” ด้วยเห็นว่าจะทำให้ดินเสื่อมโทรมน้อยกว่าที่เป็นอยู่ รวมทั้งเพิ่มไม้ยืนต้นสร้างสมดุลให้ธรรมชาติแวดล้อมต่างๆ ค่อยๆ กลับคืนมาในอนาคต

2) อาชีพรอง

อาชีพรองของชาวบ้านมีความหลากหลายค่อนข้างมาก พอสรุปได้เป็นอาชีพทั้งในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตรกรรมมีรายละเอียดดังนี้

(1) อาชีพในภาคเกษตร

ก. การปลูกถั่วเหลืองในช่วงฤดูแล้ง ซึ่งจะปลูกในพื้นที่นา หลังจากฤดูการเก็บเกี่ยวแล้วก็จะมีการปลูกถั่วเหลือง ครัวเรือนที่ปลูกส่วนใหญ่จะอยู่ใกล้ฝายในระยะ 1 กิโลเมตร ครัวเรือนที่ปลูกส่วนใหญ่อยู่ที่ฝายบ้านประมาณ 10-15 ครัวเรือน ผู้ใช้น้ำฝายนาเหนือประมาณ 4-5 ครัวเรือน และฝายห้วยหม้อแตก จำนวน 2 ครัวเรือน โดยปลูกประมาณ ครัวเรือนละ 3-4 ไร่ แต่ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ หรือปริมาณน้ำที่มีอยู่ในฝายแต่ละแห่งด้วย โดยส่วนใหญ่จะมีการประเมินก่อนจะมีการปลูก เนื่องจากถั่วเหลืองเป็นพืชที่ต้องพึ่งพาน้ำมาก โดยเฉพาะช่วงที่กำลังออกดอก หากไม่ได้น้ำ ก็จะไม่ได้เก็บเกี่ยว

ข. เลี้ยงสัตว์ (วัว, หมู, ไก่) เลี้ยงเพียงเล็กน้อยเท่านั้น โดยเฉพาะวัว แต่เดิมบ้านวังสวาบมีผู้ที่เลี้ยงวัวค่อนข้างมาก บางครัวเรือนเลี้ยงจำนวน 100 ตัว แต่ในปัจจุบันเนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่ทำไร่ และการเข้าถึงพื้นที่ป่าทำได้ยากชาวบ้านจึงค่อยๆ เลิกเลี้ยงไป ในปัจจุบันมีเพียง 1 ครัวเรือนเท่านั้นที่เลี้ยงวัว

ค. ประมง หารปลา ดักปลาไหลโดยใช้ บั้งรัน และหาของป่า ผักน้ำ ผักหนาม ผักกูด ผักแว่น ผักสวาบ ผักคะนองม้า(ใบมนๆ คล้ายๆ ใบกลอยมีลักษณะเป็นเครือใช้ยอดนำมาจิ้มน้ำพริก หรือใส่แกงหน่อไม้ เป็นวิถีชีวิตชาวบ้านที่ดำเนินไปตามฤดูกาล)

(2) อาชีพนอกภาคเกษตร

ในปัจจุบันนอกเหนือจากอาชีพในภาคเกษตรดังที่ได้กล่าวถึงเบื้องต้นแล้ว ชาวบ้านยังประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรที่สำคัญ เช่น รับจ้างนอกชุมชน ตัดเย็บผ้า ห่มจากผ้าเศษ ค้าขายของชำ รถรับจ้างโดยสาร เป็นต้น ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้ (ดูภาคผนวก ค ประกอบ)

ก. รับจ้างนอกชุมชน รับจ้างต่างจังหวัด จะไปช่วงที่ว่างเว้นจากการทำนา และบางส่วนไปจนยึดเป็นอาชีพหลัก และมีชาวบ้านวัยผู้ใหญ่อีกประมาณ 4 - 5 คน ที่ไปทำงานต่างประเทศ ส่วนการรับจ้างในชุมชน และชุมชนใกล้เคียงก็จะเป็นไปตามฤดูกาล ทั้งในการทำนา ทำไร่ อ้อย ข้าวโพด ถั่วเหลือง โดยจะมีครอบครัวส่วนหนึ่งที่ออกไปรับจ้างเพื่อนำเงินมาใช้จ่ายในครอบครัว

ข. ตัดเย็บผ้าห่มจากเศษผ้า โดยส่วนใหญ่จะทำในช่วงที่ว่างเว้นจากการทำนา ทำไร่ ซึ่งแม่บ้านในหลายครัวเรือนจะไปรับผ้าเศษที่ อำเภอกุฉินารายณ์ มาเย็บปะต่อกันเป็นผืน ทั้งทำไว้ใช้เอง และทำไว้ขาย ราคาผืนละ หนึ่งร้อยบาทขึ้นไป

ค. ค้าขาย แบ่งเป็น 3 ลักษณะคือ ลักษณะแรก ค้าขายผลิตภัณฑ์ของกลุ่มแม่บ้าน กลุ่มแม่บ้านในปัจจุบันมีกิจกรรมที่น่าสนใจคือ การผลิตสินค้าแปรรูปกล้วยในรูปแบบต่างๆ พัฒนาเป็นสินค้าหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ ซึ่งมีทั้งกล้วยฉาบสมุนไพร กล้วยฉาบอบน้ำผึ้ง และการทำหน่อไม้ปิ้ง ซึ่งทั้ง 2 อย่างใช้วัตถุดิบที่ซื้อจากชาวบ้านในท้องถิ่นทั้งในหมู่บ้านและหมู่บ้านใกล้เคียง นำมาผลิตเป็นสินค้าดังกล่าว จะทำกันตลอดปีเกือบจะเป็นอาชีพหลักสำหรับชาวบ้านบางราย ลักษณะที่สอง เปิดร้านค้าขายภายในชุมชน มีมากกว่า 6 ร้าน 1 ใน 6 ร้านดังกล่าวเป็นร้านค้าของกลุ่มหรือร้านค้าประจำหมู่บ้าน ซึ่งดำเนินการโดยชาวบ้านในหมู่บ้าน โดยมีกิจกรรมการออมทรัพย์ และการปันผลประจำปีจากผลกำไรจากการขายของในร้านค้าตามที่สมาชิกมาใช้บริการ ลักษณะที่สาม ค้าขายโดยใช้ รถเร่ (รถมอเตอร์ไซค์พ่วง) ขายกับข้าว เป็นอาชีพใหม่ที่ชาวบ้าน 2 ครัวเรือนในหมู่บ้าน ไปรับซื้อกับข้าว อาหารแห้งบางส่วน (เน้นกับข้าวถุง) มีสารพัดให้เลือก จะขายในช่วงเช้า ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่าชุมชนแห่งนี้แม้จะมีป่าที่อุดมสมบูรณ์เป็นแหล่งพืชผัก สัตว์ป่า ตามฤดูกาล แต่ครอบครัวส่วนใหญ่ของคนแถบนี้จะมีการพึ่งพิงผัก ปลา จากร้านค้า โดยเฉพาะรถกับข้าวทั้งจากภายนอกเข้ามาขายในหมู่บ้าน และคนในหมู่บ้านไปรับกับข้าวมาขายในหมู่บ้าน ถ้าเป็นรถมอเตอร์ไซค์พ่วง ก็จะมีกับข้าวประเภท ผักสด ถั่วฝักยาว มะละกอ แตงกวา มะเขือ ผักชี ต้นหอม กระเทียม กะหล่ำ เป็นต้น และประเภทเนื้อสัตว์ ได้แก่ ปลาหู ปลาเค็ม ลูกชิ้น เนื้อหมู เนื้อวัว ปลาสด และอาหารปรุงสำเร็จ ได้แก่ ผัด แกง ต่างๆ ปลาห้องไก่ จะมาขายในตอนเช้า เวลาประมาณ 06.30 น ส่วนรถเร่ขายกับข้าวจากภายนอก (รถบีคัท) มีสินค้าทุกอย่างที่เป็นของกิน และอาหารทะเล เส้นก๋วยเตี๋ยว ของสด เนื้อ ปลา หมู และของชำอื่นๆ อีกมากมาย เป็นตลาดเคลื่อนที่ กรณีที่ชาวบ้านพึ่งพิงอาหารจากภายนอกเนื่องจากชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่ได้ปลูกพืชผักไว้กินเอง ปลาที่เคหาได้กินก็ลดน้อยลงไป และชาวบ้านเอาเวลาส่วนใหญ่ไปทำไร่ รับจ้างมากกว่าการมาปลูกพืชผักไว้กิน ดังนั้นจึงพบว่าช่วงที่ขายดีที่สุดคือช่วงที่ทำไร่ และลงนา เพราะชาวบ้านต้องรีบเร่งไปทำงานจึงใช้วิธีซื้อกับข้าวรถเร่ ไม่มีเวลา

เท่าที่ควร ที่เป็นเช่นนี้เนื่องจากการเข้าถึงพื้นที่ป่าในปัจจุบันลดลง เนื่องจากเป็นพื้นที่ป่าสงวน รวมทั้งพื้นที่โดยส่วนใหญ่ถูกตัดโค่นเพื่อทำไร่อ้อย สภาพพื้นที่จึงโล่งเตียน ผลผลิตจากป่าจึงลดลง การพึ่งพาป่าอาหารจากป่าในปัจจุบันจึงลดลงตามลำดับ

ง. รดรับจ้าง ทั้งเพื่อโดยสารประจำทาง ซึ่งมีรถโดยสารประจำทางที่เป็นของคนในหมู่บ้าน และรดรับจ้างไถไร่ เริ่มมีตั้งแต่มีการปลูกพืชพาณิชย์ โดยเฉพาะอ้อย ทำให้มีอาชีพรับจ้างไถไร่เกิดขึ้นในหมู่บ้าน

3) การอพยพแรงงาน

ชาวบ้านส่วนใหญ่ที่อพยพแรงงานไปทำงานต่างจังหวัดจะมีอายุอยู่ในช่วง 22-35 ปี มีทั้งที่ไปถาวร และไปชั่วคราว ซึ่งไปถาวร ส่วนใหญ่จะไประยะยาว แล้วไปมีครอบครัวอยู่ตามจังหวัดต่างๆ ก็จะกลับมาเยี่ยมบ้าน 2 - 3 ปีครั้ง ส่วนที่ไปชั่วคราวก็จะไปช่วงที่ว่างเว้นจากฤดูกาลทำนา ทำไร่ ส่วนใหญ่จะไปรับจ้างตามโรงงาน ห้างร้าน งานก่อสร้าง และบางส่วนไปทำงานรับเหมาก่อสร้าง เป็นต้น ซึ่งคนกลุ่มนี้จะกลับมาอีกครั้งเมื่อถึงฤดูกาลทำนา ทำไร่ หรือตามแต่จะมีเงินเก็บ หากครอบครัวยังต้องการใช้เงินบางครั้งเรือ้นก็จะอยู่ต่อเพื่อหารายได้มาเป็นค่าจ้างในการทำนา ทำไร่ ในส่วนที่ไปทำงานต่างประเทศในปัจจุบันมี 5 ราย ไปทำงานที่ประเทศไต้หวัน อิสราเอล (รับจ้างปลูกพริก มะเขือ) สิงคโปร์ ญี่ปุ่น และแคนาดา บางรายไปแล้วมีสามีเป็นชาวต่างชาติก็มีจำนวน 2 ราย โดยส่วนใหญ่คนที่ไปจะมีครอบครัวแล้วมีลูกคนละ 1 - 2 คน และมีปัญหาครอบครัว แล้วจึงตัดสินใจไป แต่ก็มีเงินส่งมาให้ครอบครัวที่อยู่ทางบ้าน บางรายไปแล้วถูกหลอก หายเงิบไม่ติดต่อกลับมาก็มี

4) หนี้สินและแหล่งเงินทุน

แหล่งสินเชื่อสำหรับการเกษตรของชาวบ้านส่วนใหญ่ ได้แก่ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธ.ก.ส.) สหกรณ์อำเภอภูพาน โดยชาวบ้านเป็นหนี้เกือบทุกหลังคาเรือน ชาวบ้านส่วนใหญ่ยืมมาเพื่อใช้ในการลงทุนทำไร่ ทำนา อีกทั้งยังเป็นลูกหนี้ของสมาคมชาวไร่อ้อยหรือโรงน้ำตาลจากอำเภอภูเขียว เป็นนายทุนที่มีลักษณะผูกขาด กล่าวคือ โรงงานน้ำตาล ซึ่งชาวบ้านที่ทำไร่ทุกครัวเรือนจะใช้ปุ๋ย ยา พันธุ์พืชจากโรงงานเป็นไปตามเงื่อนไขคือ เอาไปก่อนแล้วค่อยหักเงินทีหลัง โดยที่มีหัวหน้าโควต้าอ้อยเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการควบคุมดูแลการให้ยืม หรือซื้อวัตถุดิบต่างๆ ในหมู่บ้าน โดยได้รับค่าตอบแทนเป็นเงินเปอร์เซ็นต์ตามสัดส่วนของสิ่งของซึ่งตกลงกันเป็นครั้งๆ ไป มีลักษณะเช่นเดียวกับการตกเขียวของนายทุนนั่นเอง ส่วนนายทุนชาวบ้านก็มีบ้างที่ปล่อยเงินกู้ ชาวบ้านก็ยืมใช้บริการและยังต้องพึ่งพาแหล่งเงินดังกล่าว ส่วนเงินกู้ยืมอีกทางหนึ่ง ซึ่งมีส่วนน้อยหากเทียบกับการกู้ยืมนายทุนก็คือ การกู้ยืมจากแหล่งเงินจากกองทุน โดยเฉพาะกองทุนเงินล้านที่มีอยู่ในปัจจุบัน และเงินกู้กลุ่มกิจกรรมที่มีอยู่เดิมของกลุ่ม

ต่างๆ ในหมู่บ้าน เช่น กลุ่มออมทรัพย์ กองทุน กข.คจ. เป็นต้น ทั้งนี้กองทุนต่างๆ จะเรียกเก็บเงินคืนเป็นปีๆ ไป โดยคิดดอกเบี้ยต่ำ อาจกล่าวได้ว่าในปัจจุบันมีการพึ่งพาแหล่งเงินกู้ทั้งภายนอกและภายในหมู่บ้าน ยังมีโอกาสมาก ก็สร้างหนี้ให้ชาวบ้านมากขึ้นเช่นกัน

5) การถือครองที่ดิน

ด้วยสภาพพื้นที่บ้านวังสวาบ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นภูเขาหิน มีป่าไม้เบญจพรรณขึ้นสลับกับป่าไผ่ ชาวบ้านส่วนใหญ่มีเอกสารสิทธิ์ในที่ดินทำกินมีทั้ง โฉนดที่ดิน นส.3ก และส่วนมากเป็น สปก.4-01 ที่เป็นเช่นนี้เนื่องจากพื้นที่แห่งนี้อยู่ในเขตที่วนอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน ประกาศให้ท้องที่แห่งนี้เป็นป่าสงวน โดยขนาดพื้นที่ทำกินของชาวบ้านส่วนใหญ่อยู่ระหว่าง 2 - 10 ไร่ เนื่องจากมีการแยกครัวเรือน ชาวบ้านจึงมีการแบ่งปันให้ลูกๆ หลานๆ ขนาดพื้นที่ที่ทำกินต่อครัวเรือนจึงมีจำนวนลดลง และมากกว่า 50 ไร่ มีเพียง 1 ครัวเรือนเท่านั้น มีชาวบ้านที่ไม่มีที่ดินทำกินเพียง 1 ครัวเรือน ซึ่งเกิดจากการขายต่อให้ผู้อื่น

เมื่อพิจารณาข้อมูลในภาพรวมของตำบลแล้ว โดยเฉลี่ยแล้วชาวบ้านในเขตตำบลวังสวาบจะมีพื้นที่ทำการเกษตรโดยเฉลี่ยครัวเรือนละ 19 ไร่ จากพื้นที่ทำการเกษตรประมาณ 15,365 ไร่ เป็นพื้นที่นาประมาณ 1,471 ไร่ ปลูกพืชไร่ประมาณ 12,458 ไร่ พื้นที่ปลูกพืชผัก 226 ไร่ และพื้นที่อื่นๆ อีกประมาณ 29,722 ไร่ ในปัจจุบันยังพบว่าบ้านวังสวาบ วังใหม่ และวังกกแก้ว ยังมีปัญหาขัดแย้งกับรัฐบาล คือ อุทยานแห่งชาติภูผาม่าน โดยที่พื้นที่ทำกินของชาวบ้านอยู่ในแนวเขตของอุทยานจำนวน 1,900 ไร่ ซึ่งกำลังมีการเรียกร้องสิทธิในที่ดินทำกินต้องการให้ภาครัฐจัดสรรเป็นที่ทำกินและออกเอกสารสิทธิ์ให้ (สำนักงานเกษตรอำเภอภูผาม่าน, 2547)

1.4.3 การเมือง การปกครอง และกลุ่มองค์กรท้องถิ่น

ในหมู่บ้านมีผู้ใหญ่บ้านคนล่าสุดชื่อ นายอภัย ยศรุ่งเรือง เป็นผู้ใหญ่บ้านคนที่ 5 ของหมู่บ้าน มีบทบาทในการพัฒนาชุมชนค่อนข้างมาก ซึ่งในสมัยที่ผู้ใหญ่เข้ามาเป็นผู้นำก่อให้เกิดการพัฒนาเปลี่ยนแปลงในด้านสาธารณูปโภค การรับรู้ข้อมูลข่าวสาร และเป็นผู้ใหญ่บ้านสองสมัย หมู่บ้านนี้มีการแบ่งการปกครองชุมชนออกเป็นคุ้มแบ่งเป็น 4 คุ้ม ได้แก่ คุ้มผางาม คุ้มอาคเนย์ คุ้มวังสวาบก้าวหน้า และคุ้มเพลินจิต แต่ละคุ้มบ้านก็จะมีหัวหน้าคุ้มช่วยผู้ใหญ่บ้านสอดส่องดูแลลูกบ้านครัวเรือนต่างๆ

กลุ่มในชุมชนประกอบด้วย กลุ่มเกษตรกรทำไร่วังสวาบ กลุ่มสหกรณ์ร้านค้า กลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝาย กลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิต กลุ่มกองทุนหมู่บ้านหนึ่งล้านบาท กลุ่มฌาปนกิจหมู่บ้าน และกลุ่มแม่บ้านแปรรูปเกษตร ซึ่งกลุ่มแม่บ้านดังกล่าวมีการผลิตสินค้าแปรรูปต่างๆ จากผลิตผลทางการเกษตรในท้องถิ่น เช่น ทำข้าวเกรียบฝักผลไม้ หน่อไม้อัดปิ้ง และกล้วย

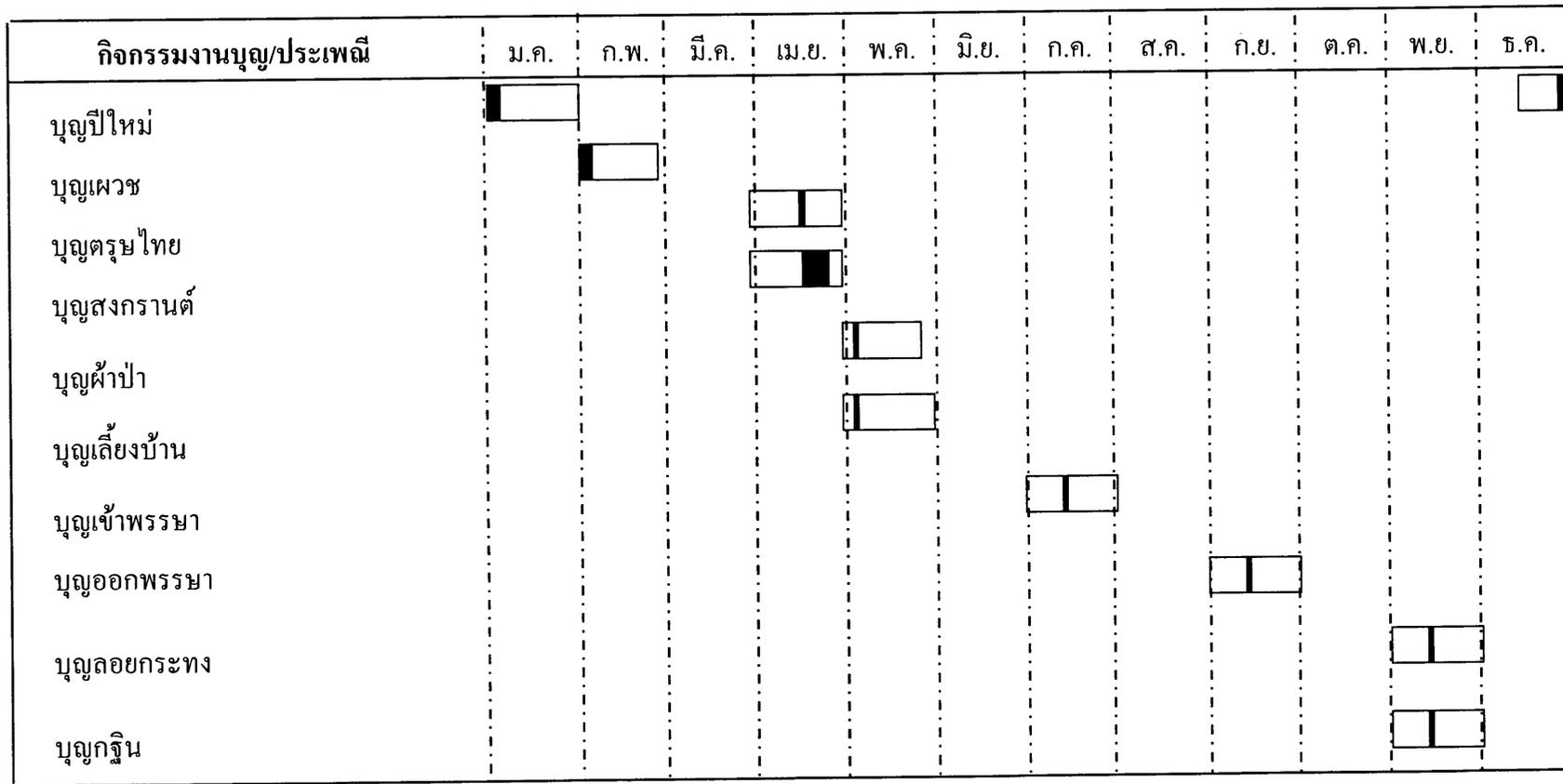
อบสมุนไพโร โดยเฉพาะได้รับการสนับสนุนเป็นผลิตภัณฑ์หนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ และกิจกรรมออมทรัพย์เพื่อการผลิต และกลุ่มสหกรณ์ร้านค้า ซึ่งนอกจากการขายสินค้าเพื่อแบ่งปันผลกำไรแล้ว ยังมีกิจกรรมการออมทรัพย์เพื่อการผลิต จะมีการออมทรัพย์กันเดือนละ 20 บาท มีพัฒนาชุมชนมาช่วยอบรมการจัดทำบัญชีให้ และมาตรวจสอบดูแลให้เกือบทุกเดือน เงินกองทุนในปัจจุบันมีทั้งสิ้น 30,000 บาท จะจ่ายปันผลให้สมาชิกทุกปี ปีละ 200 - 300 บาทต่อครัวเรือน มีกิจกรรมการให้กู้เงินฉุกเฉิน คัดดอกเบี๋ยร้อยละ 2 บาท ต่อปี และบางส่วนนำเงินมาลงทุนในกิจกรรมแปรรูปผลิตภัณฑ์ในกลุ่ม และช่วยงานบุญในชุมชนในช่วงเทศกาลต่างๆ ซึ่งจุดเด่นของกลุ่มต่างๆ ในหมู่บ้านในปัจจุบันคือ การพึ่งพาตนเอง ได้ช่วยงานพัฒนาชุมชนในหมู่บ้าน โดยเฉพาะกลุ่มแม่บ้านแปรรูปเกษตร ได้สร้างเสริมให้แม่บ้านส่วนหนึ่งมีอาชีพเสริม ประกอบกับมีการใช้วัสดุคืบในท้องถิ่นให้เกิดประโยชน์ และหลังจากที่กลุ่มมีสินค้าที่ขึ้นเป็นหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ยังเป็นการช่วยประชาสัมพันธ์ ทำให้ผลิตภัณฑ์ขายดี มีความต่อเนื่องทางการตลาด เป็นจุดเปลี่ยนที่คิดว่าหน่วยงานภายนอกมีบทบาทสำคัญ และการช่วยเหลือกันในระหว่างกลุ่มในหมู่บ้าน ก็จะมีการหมุนเวียนให้กู้ดอกเบี๋ยต่ำเพื่อสร้างเสริมกิจกรรมซึ่งกันและกันได้เป็นอย่างดี

1.4.4 ประเพณี วัฒนธรรม ความเชื่อ และพิธีกรรมที่สำคัญของชุมชน

ชาวบ้านวังสวาบมีศูนย์รวมของการยึดเหนี่ยวทางใจที่สำคัญคือ ศาลเจ้าบ้านก็เรียกศาลปู่ก็เรียก หรือหอเจ้านายก็เรียก และมีวัด ซึ่งช่วยทำให้ชาวบ้านเกิดสำนึกในการอยู่ร่วมกันอย่างเอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่ ซึ่งกันและกัน ถึงแม้ว่าประเพณี วัฒนธรรมบางอย่างจะมีการปรับเปลี่ยนไปในแง่วิธีการขั้นตอนก็ตาม ชาวบ้านก็ยังยึดถือปฏิบัติสืบทอดจากรุ่นสู่รุ่นมาถึงปัจจุบัน ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไปนี้ได้แก่

1) วัด บ้านวังสวาบมีวัดประจำหมู่บ้านคือ วัดป่าเจริญผลบริเวณวัดอยู่ติดกับลำห้วยสังชะยวน และเป็นจุดที่สร้างฝายน้ำล้น “ฝายบ้าน” อยู่ใต้วัด ชาวบ้านมีจุดศูนย์รวมใจในการประกอบพิธีกรรมตามบุญประเพณีต่างๆ

2) ประเพณีและวัฒนธรรมของท้องถิ่น ในรอบ 12 เดือน ชาวบ้านมีการสืบทอดวัฒนธรรมประเพณีที่มีมาแต่โบราณ ซึ่งถือว่าเป็นจารีตประเพณีที่ต้องปฏิบัติต่อๆ กันมา ชั่วลูกชั่วหลาน ในยุคสมัยปัจจุบันแม้ว่าจะมีการปรับเปลี่ยนในบางขั้นตอนก็ตาม สิ่งสำคัญคือ ชาวบ้านก็ยังคงร่วมแรงร่วมใจในการอนุรักษ์วัฒนธรรมไว้อย่างต่อเนื่อง ดังนั้นเราจึงพบว่าในช่วงที่มีงานประเพณีที่สำคัญๆ ชาวบ้านจะต้องหยุดพักเรื่องงานไว้ชั่วคราว หรือบางครั้งก็จะมี การจัดแบ่งคน เวลา ให้เอื้อที่จะเข้าร่วมงานได้ไม่ว่าทางใดก็ทางหนึ่ง ซึ่งในการเข้ามาชุมชนในช่วงเวลาดังกล่าว อาจต้องพิจารณาเป็นเงื่อนไขหลักๆ เลยที่เดียวว่าจะต้องไม่ให้กระทบต่อประเพณีของชาวบ้านเป็นสำคัญ ดังแสดงในภาพที่ 6

■ หุุดทำกิจกรรม

ภาพที่ 6 ปฏิทินงานบุญประเพณีในรอบ 1 ปี บ้านวังสวาบ ตำบลวังสวาบ อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดขอนแก่น ปี พ.ศ. 2547

จากภาพที่ 6 บุญประเพณีในรอบปี เริ่มจาก เดือนยี่ บุญปีใหม่ จะทำขนม ข้าวต้ม กับข้าว ไปเลี้ยงพระที่วัดในวันขึ้นปีใหม่คือวันที่ 1 เดือน มกราคม ของทุกปี ส่วนใน หมู่บ้านก็จะมี การกินเลี้ยงสังสรรค์กันตามสมควรตั้งแต่วันส่งท้ายปีเก่า จนถึงวันขึ้นปีใหม่ในช่วง นี้ลูกหลานที่ไปงานต่างจังหวัดก็จะ ได้มีโอกาสกลับมาเยี่ยมบ้านในช่วงนี้

เดือนสาม บุญเผา หรือเทศน์มหาชาติ จัดขึ้นเพื่อเป็นการสืบทอด ประเพณีเกี่ยวกับการให้ของพระพุทธรูปเจ้าที่บำเพ็ญเพียรบารมี ได้แก่ ทาน ศีล ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา ถ้าไม่ทำจะถึงพระอรหันต์ไม่ได้ เราในฐานะคนทั่วไปก็จะร่วมกัน ไปทำบุญที่วัด จัดเตรียมอาหาร ขนม ข้าวต้มไปวัด โดยที่ทางหมู่บ้านจะมีการเตรียมการให้ ครวเรือน ได้มีส่วนร่วมในการทำบุญอย่างถ้วนหน้า กล่าวคือ มีการจับสลากกัณฑ์เทศน์ซึ่งจะมี ประมาณ 13 กัณฑ์ โดยผู้ใหญ่บ้านดำเนินการ เมื่อจับสลากได้กัณฑ์เดียวกัน อาจจะมีการรวมกัน หลายๆ ครวเรือน ไปเลี้ยงพระ ฟังเทศน์ ถวายปัจจัย และจำศีลที่วัด

เดือนสี่ บุญตรุษไทย จัดปลายเดือนสามถึงต้นเดือนสี่ ชาวบ้านจะทำขนม ข้าวต้ม ไปเลี้ยงพระ ฟังเทศน์ที่วัน จะจัดในวันพระ ในสมัยก่อนหนุ่มสาวจะมีกิจกรรมร่วมกัน โดยจะมีการเล่นสะบ้า หนอนจับคู่ที่วัด แต่ในปัจจุบันจะมีการจัดกิจกรรมที่อำเภอ ปีที่ผ่านมา มีการจัดการแข่งขันกีฬาพื้นบ้าน แห่งประเพณีตรุษไทย มีการจัดแสดงสินค้าหนึ่งตำบลหนึ่ง ผลิตภัณฑ์ หมู่บ้านเราก็มีสินค้าไปขาย เช่น กล้วยทอด งานจะจัดเป็นเวลา 3 วัน

เดือนห้า บุญสงกรานต์ ชาวบ้านในหมู่บ้านจะไปทำบุญที่วัด เลี้ยงพระ ฟัง เทศน์ และ รดน้ำดำหัวคนแก่ที่วัด ปีที่ผ่านมาลูกหลานมากันท่วมท้น ในหมู่บ้านก็จะมี การสาดน้ำ อยู่หน้าบ้าน เล่นสงกรานต์กันตั้งแต่วันที่ 12 เมษายน-วันที่ 16 เมษายน ช่วงกลางคืนก็จะมีมหรสพ (ภาพยนตร์ หมอรำซิ่ง) ขึ้นอยู่กับการตกลงกันของคนในหมู่บ้าน ซึ่งในการจัดการจะมีการเรียไร เงินจากทุกครวเรือน บุญผ้าป่า ลูกหลานที่ไปทำงานต่างจังหวัดจะร่วมกันจัดกองผ้าป่ามาทำบุญ ในช่วงสงกรานต์ เพื่อถวายเป็นจตุปัจจัยสำหรับพระสงฆ์ ลูกหลานจะทำกันทุกปี บุญนี้สร้างให้ เกิดสำนึกในการรักบ้านถิ่นฐานของตัวเอง ในหมู่ลูกหลานเองก็เกิดความรักใคร่กัน

เดือนหก ทำบุญเลี้ยงบ้าน โดยจะเลือกวันกันตามเหมาะสมจะทำก่อนถึง ฤดูกาลทำนาจะเป็นวันอะไรก็ได้ยกเว้นวันพุธวันเดียว เนื่องจากชาวบ้านเชื่อว่าเป็นวันไม่ดี ซึ่งจะมี พิธีกรรมเลี้ยงบ้านขึ้นที่ศาลปู่ไถ่ๆ ริมห้วยสังชะบอน (ที่ตั้งฝ่ายบ้าน) โดยพิธีกรรมดังกล่าว ชาวบ้านจะจัดเตรียมข้าวหวาน ไข่ เหล้า ดอกไม้ปักกรวย ไปวางไว้ที่ศาลปู่ โดยมีเจ้าที่ชาวบ้าน เรียกว่า “สมุน” รับไปถวาย ในอดีตชาวบ้านจะไปกันทั้งบ้าน รวมถึงบ้านใกล้เคียงทั้งบ้าน นาฝ่าย สะแกเครือ วังผาคำ เป็นต้น จะมีการเข้าร่างทรง (บัวนาง) เนื่องจากฐานความสัมพันธ์ใน เรื่องเครือญาติของผีๆ ที่เล่าสืบทอดกันมาเป็นสำคัญ กล่าวคือ ผีที่เป็นผู้ควบคุมดูแลแต่ละบ้านจะ

เป็นพี่ๆ น้องๆ กัน และในการเลี้ยงก็จะเลี้ยงไม่ตรงกันเพื่อจะได้ไปร่วมพิธีกรรมกันทุกบ้าน ซึ่งคนที่ไปร่วมหลักๆ ก็คือ จ้า นางเทียม เป็นต้น ความสัมพันธ์ดังกล่าวเมื่อชาวบ้านไปร่วมเขาเปรียบเทียบกับกันไปเอาแรงกัน เวลาเพื่อนบ้านเลี้ยงเราก็ไป เวลาเราเลี้ยงเขาก็มา แสดงถึงน้ำใจและกำลังที่มีให้กันไม่เสื่อมคลาย พิธีกรรมดังกล่าวมีคุณค่า ความหมายทางใจกับชาวบ้านมากที่สุด โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเรื่องน้ำ ซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่สุดในการทำการเกษตรของชาวบ้าน พิธีกรรมดังกล่าวก็ยังสะท้อนให้เข้าใจถึงกลไกทางจารีตประเพณีที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งในการจัดการดูแลทรัพยากรน้ำส่วนหนึ่งมีพัฒนาการเชื่อมโยงระบบคิดและจิตสำนึกความเชื่อเรื่องผีที่มีส่วนช่วยให้อุตสาหกรรมการใช้และดูแลไม่สามารถแยกออกจากกัน ในอดีตยิ่งสำคัญมากไปกว่าวัด แต่ปัจจุบันแม้จะมีความสำคัญแต่รายละเอียดในการทำพิธีกรรมบางอย่างก็เริ่มหายไประยะไป บางอย่างก็มีการปรับรายละเอียดไปตามสถานการณ์ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในหลายๆ ด้าน

เดือนแปด บุญเข้าพรรษา ทำในวันขึ้น 15 ค่ำ ในปีนี้ช่วงเช้าจะมีการไปพัฒนาวัดแต่เช้ามีด ชาวบ้านจะไปร่วมกันโดยการประกาศเชิญชวนจากผู้นำหมู่บ้าน หลังจากนั้นชาวบ้านจะมีการตักบาตรและถวายเทียนพรรษา และผ้าอาบน้ำฝนแด่พระสงฆ์ที่วัด ส่วนตอนเย็นก็จะไปเวียนเทียนที่วัด

เดือนสิบเอ็ด บุญออกพรรษา ทำในวันขึ้น 15 ค่ำ และบุญกฐิน ทำในวันแรม 1 ค่ำ - ขึ้น 1 ค่ำ ชาวบ้านทำขนมข้าวต้ม ไปใส่บาตรที่วัด ที่วัดจะมีการฟังเทศน์ เมื่อทำบุญฟังเทศน์เสร็จ ชาวบ้านจะถวายจตุปัจจัย (จะมีการเรียกร้อยเงินคร่าวๆ 300 บาท) เพื่อซื้อของทำกองกฐิน ถวายเป็นจตุปัจจัยแด่พระสงฆ์ และบางส่วนนำมาจ้างมหรสพจัดงานที่วัดในตอนกลางคืนมีการประกอบพิธีกรรมกันทุกปี

เดือนสิบสอง จะมีการลอยกระทงที่วัดบริเวณสระ (ลิมน้ำ) จะทำทุกปี

3) ความเชื่อที่สำคัญในชุมชน

ชาวบ้านวังสาวบมีความเชื่อที่ดำรงอยู่อย่างยาวนานที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตประจำวัน ไม่ว่าจะเป็นความเชื่อในเรื่องข้อห้าม กล่าวคือ ในอดีตนั้นมีสิ่งหนึ่งที่เป็นข้อห้ามที่คนในหมู่บ้านถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด โดยนางบุญโฮม เลื่อนขุนจำ กล่าวว่า “การไม่ไปทำงานในไร่นาในวันดับ หรือวันพระ หากใครฝ่าฝืนก็จะมีปรากฏการณ์คือ มีเสือเข้ามาในบ้าน หรือเดินผ่านหน้าบ้านให้เห็น เดียวนี้ก็เชื่อเป็นบางคน” และความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องการทำนา โดยพ่อสาขวัญแจ่ม กล่าวว่า “ก่อนลงนาก็จะบอกกล่าวผีตามเสกว่าจะลงนาแล้วขอทำนาได้ผลดี พุดแต่สิ่งดีๆ พอเกี่ยวข้าวเสร็จ ก็จะเอาข้าวขึ้นแล้ว จะเอาขึ้นวันอาทิตย์ เพราะถือว่าเป็นวันดี นำดอกไม้ ไม้ค้ำ ไม้ค้อนมาปักหน้าแล้วข้าว เจริญพระแม่โพสพมาอยู่แล้วกล่าวว่า “ขอให้กินบ่บก จกบ่ลง” เพื่อให้

ข้าวไม่หมดแล้ว ถ้าหว่าข้าว ก็จะต้องนั่งทับสันเท้าเพื่อไม่ให้ข้าวไหลออก” เป็นต้น โดยเฉพาะความเชื่อเรื่องผี มีคุณค่า ความหมายต่อการดำรงชีวิตของชาวบ้านค่อนข้างมาก สิ่งสำคัญที่สะท้อนให้เห็นว่าความเชื่อดังกล่าวได้ทำหน้าที่สำคัญก็คือ การจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติดังนั้นความเชื่อจึงมีส่วนสำคัญทำให้การปฏิบัติตัวต่อครอบครัว เพื่อนบ้านและทรัพยากรด้านต่างๆ เป็นไปอย่างเหมาะสม โดยเฉพาะความเชื่อที่สำคัญที่มีบทบาทหรือมีพลังสำหรับบ้านวังสวาบก็คือ “ความเชื่อเรื่องผี” ซึ่งส่วนหนึ่งมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กทั้งในด้านการควบคุม ดูแล และพิทักษ์รักษาแหล่งน้ำที่สำคัญ รวมทั้งอำนาจดังกล่าวยังสะท้อนให้เห็นความเป็นชุมชนที่ชาวบ้านใช้ความเชื่อดังกล่าวเพื่อเป็นเครื่องผูกร้อยใจที่สำคัญ โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตที่เป็นพื้นฐานและครอบคลุมในทุกๆ เรื่อง

จากผลการวิจัยเกี่ยวกับข้อมูลบริบทเบื้องต้นที่ได้กล่าวถึง พบว่า ฐานทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนทั้งดิน น้ำ ป่า และความหลากหลายของระบบนิเวศโดยรวม โดยเฉพาะด้านทรัพยากรแหล่งน้ำที่มีอยู่ในชุมชน ซึ่งพบว่าลำห้วยหลากหลายสายที่สำคัญ ได้แก่ ลำห้วยสังชะยวน ลำห้วยหม้อแตก ลำห้วยกกคุณ ลำห้วยผาข้าวหลาม ซึ่งเป็นจุดที่สำคัญที่ชาวบ้านเลือกสร้างฝายเพื่อกักเก็บน้ำสำหรับทำนาคำในเวลาต่อมา ขณะเดียวกันโดยสภาพภูมิประเทศของบ้านวังสวาบนั้น พื้นที่ส่วนใหญ่มีสภาพเป็นที่ดอนสลับกับภูเขา ส่วนพื้นที่ราบจะมีน้อยมาก ดังนั้นพื้นที่ในการทำการเกษตรจึงมีจำกัด สิ่งที่ชาวบ้านได้เรียนรู้ที่จะจัดการบนพื้นฐานของศักยภาพและข้อจำกัดดังกล่าว ผ่านช่วงระยะเวลาที่ยาวนาน แต่ก็เป็นข้อพิสูจน์ที่ชัดเจนว่า ความรู้ต่างๆ ที่ได้พัฒนาเพื่อใช้ประโยชน์จากทรัพยากรต่างๆ มีลักษณะที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กัน ทั้งระหว่างคนกับคน คนกับทรัพยากร และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยมีการเรียนรู้อย่างชัดเจนและเข้าใจความหลากหลายของทรัพยากรและระบบนิเวศโดยรวม ทำให้สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในช่วงเวลานั้นได้อย่างเหมาะสม

ดังนั้นเมื่อพิจารณาในด้านแนวคิดภูมิปัญญาท้องถิ่น ดังที่ กาญจนา แก้วเทพ (2545) ได้กล่าวถึงการศึกษาวิเคราะห์ภูมิปัญญาพื้นบ้านทั้งแบบผลผลิตทางวัฒนธรรม และกระบวนการทางวัฒนธรรม กล่าวคือภายใต้แนวคิดดังกล่าว สนใจตัวภูมิปัญญาที่มีสัญญาและความเกี่ยวข้องพันกับบริบททางสังคมอย่างไร และเมื่อวัฒนธรรมต้องมีกระบวนการผลิตภูมิปัญญาพื้นบ้านก็มีกระบวนการภายในของตัวการผลิตเอง ดังนั้นการวิเคราะห์องค์ประกอบย่อยๆ ของกระบวนการผลิตจึงเป็นสิ่งสำคัญ จะช่วยอธิบายถึงการเกิด การดำรงอยู่ การสูญหาย หรือการเปลี่ยนแปลง ขณะเดียวกันก็วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างภูมิปัญญา กับบริบทโครงสร้างชุมชนและสังคม ภูมิปัญญาแต่ละอย่างเป็นปฏิกิริยา และความพยายามที่มนุษย์จะจัดการกับบริบท

แนวคิดของเขาคงนั้นบริบทจึงเป็นเสมือนบ่อเกิดของภูมิปัญญา และหากบ่อเกิดนั้นเปลี่ยนแปลงไป ตัวภูมิปัญญาก็จะผันแปรตามไปด้วย ซึ่ง Keyes (อ้างใน ชัยนัต วรรณะภูติ, 2540) ได้จำแนกวิธีการศึกษาระบบความรู้พื้นบ้านโดยสรุปคือ วิธีการศึกษาจากระบบการจำแนกสรรพสิ่ง ระบบคิด ระบบคุณค่า ที่สะท้อนโลกทัศน์ ทำให้สามารถนำมาเป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์ถึงเงื่อนไขในส่วนที่เกี่ยวข้องกับบริบทชุมชนได้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยที่บริบทชุมชนนั้นเป็นเงื่อนไขที่สำคัญที่ทำให้เกิดภูมิปัญญาในการจัดการน้ำรูปแบบฝายคังที่ได้กล่าวถึงเบื้องต้น และภายใต้สภาพการเปลี่ยนแปลงที่ไม่หยุดนิ่งภูมิปัญญาชาวบ้านก็มีการปรับตัวเช่นเดียวกัน

2. ระบบการผลิต และการเปลี่ยนแปลงการผลิต

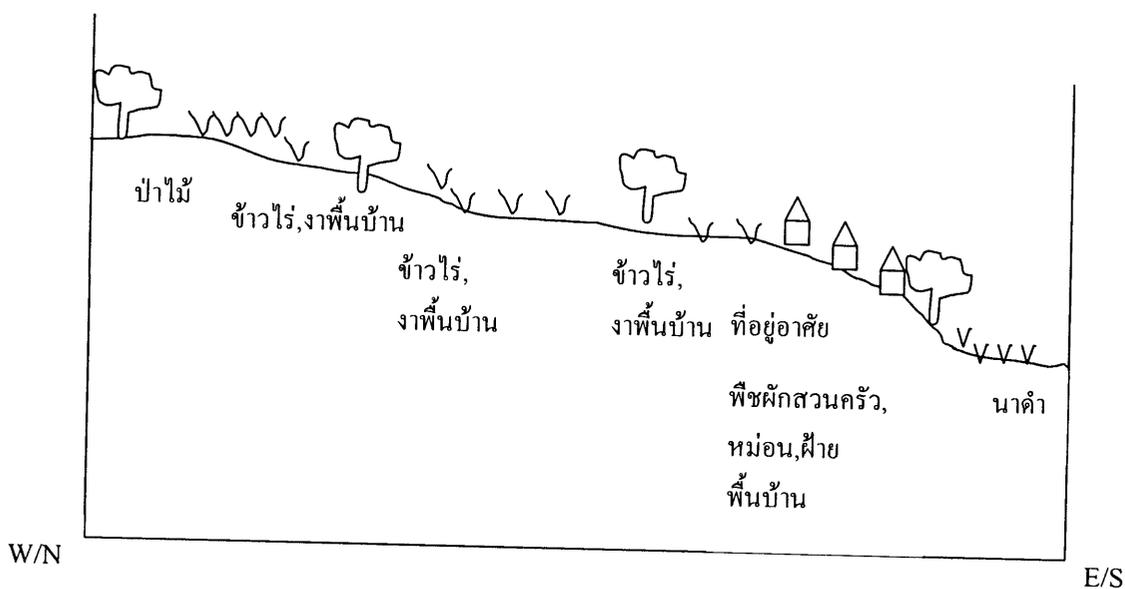
ระบบการผลิตพืชของชาวบ้านวังสวาบในปัจจุบันจะเน้นการผลิตพืชไร่เป็นหลัก โดยพืชที่ปลูกได้แก่ อ้อย โรงงาน ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ถั่วเหลือง (ฝน) ถั่วเหลือง (แล้ง) พืชผัก ไม้ผล โดยเฉพาะไม้ผลมีครัวเรือนจำนวนน้อยที่สนใจปลูก อันได้แก่ มะม่วง ลำไย มะขามหวาน เป็นต้น ส่วนการทำนาดำ หรือนาปี ซึ่งทำได้ครั้งเดียวในหนึ่งปี โดยที่การทำนาจะทำไว้สำหรับบริโภคในครัวเรือนเท่านั้น ดังนั้นรายได้หลักๆ จึงมาจากการขายพืชไร่ พืชไร่ที่ปลูกเป็นหลัก คือ อ้อย และหากจะกล่าวถึงอ้อย ในเขตตำบลวังสวาบถือว่าเป็นเขตที่ปลูกอ้อยโรงงานมากที่สุด ซึ่งในอีกด้านหนึ่งพืชดังกล่าวโดยกระบวนการผลิตแล้วในปัจจุบันพบว่า ได้สร้างผลกระทบต่อสุขภาพที่สำคัญให้กับชุมชนเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับความหลากหลายของระบบนิเวศแหล่งน้ำ ถึงแม้ว่าจะไม่ได้เกี่ยวข้องกับการใช้น้ำจากฝายโดยตรงก็ตาม ในทางกลับกันได้ทำให้เกิดข้อจำกัดในการใช้ประโยชน์ตามความหลากหลายที่เคยมีในอดีต กล่าวคือ ผลจากกระบวนการผลิตพืชเศรษฐกิจในปัจจุบันทำให้สภาพลำห้วยเริ่มเสื่อมสภาพ ถึงหมดสภาพลงไป ในขณะที่ชาวบ้านเองก็มีการปรับตัวในด้านต่างๆ ทั้งในด้านวิธีการผลิต ความสัมพันธ์ทางสังคม การอยู่การกิน และในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการจัดการน้ำในรูปแบบฝายก็มีการปรับตัวในด้านต่างๆ เช่นกัน

ในด้านความเปลี่ยนแปลงของระบบการผลิตในปัจจุบันนั้น หากจะพิจารณาถึงผลกระทบที่สำคัญต่อระบบการจัดการน้ำทั้งระบบ ล้วนมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างแยกไม่ออกไม่ว่าจะเป็นทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ดังนั้นเพื่อให้ทราบถึงการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิต โดยเฉพาะในการใช้พื้นที่ที่มีส่วนสัมพันธ์กับการจัดการเพื่อใช้ประโยชน์จากทรัพยากรน้ำได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น ผู้วิจัยจะได้นำเสนอผ่านสามช่วงเวลาโดยใช้เกณฑ์ในการแบ่งจากช่วงเวลาที่ทำให้เห็นการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและผลกระทบที่ชัดเจนที่สัมพันธ์กับการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็ก ซึ่งแบ่งได้เป็นสามยุค ยุคดั้งเดิม (ก่อนสร้างฝาย) ยุคสร้างฝาย และยุคพืชเศรษฐกิจที่มีผล

ต่อฐานทรัพยากรดิน น้ำ ป่า เพื่อให้เห็นสภาพการณ์ต่างๆ ที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำ ซึ่งมีรายละเอียดที่จะได้นำเสนอต่อไปนี้

ช่วงที่หนึ่ง ยุคดั้งเดิม ก่อนสร้างฝาย (พ.ศ. 2474-2489)

ในอดีตส่วนใหญ่จะทำข้าวไร่เป็นหลัก รองลงมาคือการทำนาดำ ทั้งนี้เป็นไปตามศักยภาพของพื้นที่ซึ่ง ณ หมู่บ้านแห่งนี้พื้นที่ลุ่มสำหรับที่จะทำนาคำน้อยมาก ในสมัยนั้นจึงมีการปลูกพืชชนิดอื่นๆ น้อยมาก ส่วนใหญ่จะเน้นปลูกพืชผักสวนครัวไว้ใกล้ๆ บ้าน ใกล้แหล่งน้ำ ปลูกฝ้าย และงาพื้นบ้านตามหัวไร่ปลายนา อีกเพียงเล็กน้อยในอันที่จะไว้สำหรับใช้ในครัวเรือนเท่านั้น จะพบว่าวิถีชีวิตของชาวบ้านจึงมีการพึ่งพาทั้งดิน น้ำ ป่า อย่างพอเพียง และจากวิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้านที่รับประทานข้าวเป็นอาหารหลักส่งผลทำให้มีอาชีพนี้สืบทอดมายาวนาน ดังแสดงในภาพที่ 7

ภาพที่ 7 ภาพตัดขวาง แสดงการใช้ที่ดินของชาวบ้านใน ยุคดั้งเดิมก่อนสร้างฝาย (พ.ศ. 2474-2489)

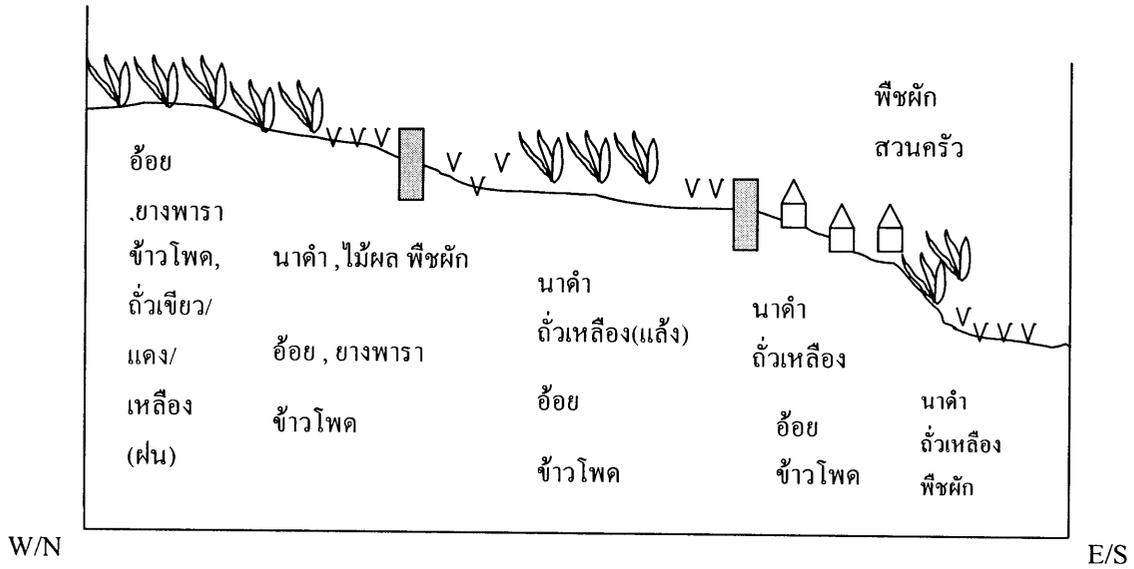
จากภาพที่ 7 แสดงให้เห็นว่าการใช้พื้นที่ในอดีตชาวบ้านทำข้าวไร่เป็นหลัก ทำนาคาเฉพาะบริเวณที่เป็นหนองเก่าหรือเป็นที่ลุ่มมากๆ มีน้ำขังได้เท่านั้น เนื่องจากทำเลที่อยู่อาศัยอยู่ในพื้นที่เขตป่า การทำมาหากินก็มีการปรับตัวตามลักษณะของพื้นที่ โดยพื้นที่ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า ที่หลังเต่าจะเลือกทำข้าวไร่เป็นหลัก และเป็นระบบการปลูกข้าวไร่แบบย้าย คือ ย้ายที่ไปเรื่อยๆ ในอาณาบริเวณที่เคยทำหรือเคยปลูกข้าวไร่แล้ว ทั้งนี้เนื่องจากสภาพพื้นที่เป็นป่าค่อนข้างมาก ประกอบกับ

วิธีหรือกระบวนการในการเพาะปลูกข้าวไร่ก็ทำแบบวิถีธรรมชาติ ไม่พึ่งพาปุ๋ยหรือสารเคมีใดๆ ชาวบ้านจึงเรียนรู้และใช้วิธีที่จะอยู่กับธรรมชาติอย่างพอเพียง และถึงแม้ว่าในปัจจุบันข้าวไร่ไม่มีหลงเหลืออยู่ในพื้นที่บ้านวังสวาบแล้ว ค่อยๆ หายไปทั้งระบบการผลิตข้าวไร่ประมาณปี พ.ศ. 2522 ถึง พ.ศ. 2529 ด้วยเงื่อนไขทั้งที่เกี่ยวกับสภาพทางกายภาพในด้านทรัพยากรที่เปลี่ยนแปลงจนทำให้ไม่เหมาะสม และความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับภายนอกมีมากขึ้นมาพร้อมๆ กับกระแสการปลูกพืชเศรษฐกิจ แนวนโยบายของรัฐในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ เป็นต้น สิ่งที่ยังคงหลงเหลืออยู่คือ องค์ความรู้ปลูกข้าวไร่ที่ผูกติดอยู่กับตัวคน ที่ได้ใช้ชีวิตร่วมกับคร้วเรือนในอดีต เป็นภูมิปัญญาที่ชาวบ้านเรียนรู้จากประสบการณ์จริง ผ่านการถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น และเป็นพื้นฐานของการผลิตที่สร้างให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์ในคร้วเรือน เครือญาติ และชุมชน จากรูปแบบการเอาแรงซึ่งเป็นวัฒนธรรมดั้งเดิมที่ยังคงถูกนำมาใช้จนถึงปัจจุบัน การผลิตที่เข้ามาแทนที่การทำข้าวไร่คือ การทำนาดำในยุคสมัยนั้นเป็นเรื่องของการพัฒนาวิธีการทำนาเพื่อให้ดำรงอยู่ และเพิ่มผลผลิตให้พออยู่พอกิน นัยยะความหมายที่มากกว่านั้นก็คือ นาดำซึ่งมาพร้อมๆ กับการสร้างฝายทั้งเล็ก กลาง ใหญ่ แตกต่างกันไปแม้จะมีการปรับรูปแบบวิธีการตามช่วงเวลา แต่สิ่งที่ยังคงอยู่ก็คือแนวคิดของชาวบ้านที่เกี่ยวข้องกับการทำนา ซึ่งเป็นการเรียนรู้มาจากพื้นฐานวัฒนธรรมดั้งเดิมที่ยังคงคุณค่าและให้ความหมายในด้านการช่วยเหลือ สามัคคี เอื้ออาทรต่อกัน ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญที่ช่วยโยงยึดวิถีการดำเนินชีวิตและการอยู่ร่วมกันของผู้คน ที่สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทั้งระหว่างคนกับคน คนกับทรัพยากร และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติที่ไม่สามารถแยกขาดจากกันได้เป็นอย่างดี

ช่วงที่สอง ยุคสร้างฝาย (พ.ศ.2491-2518)

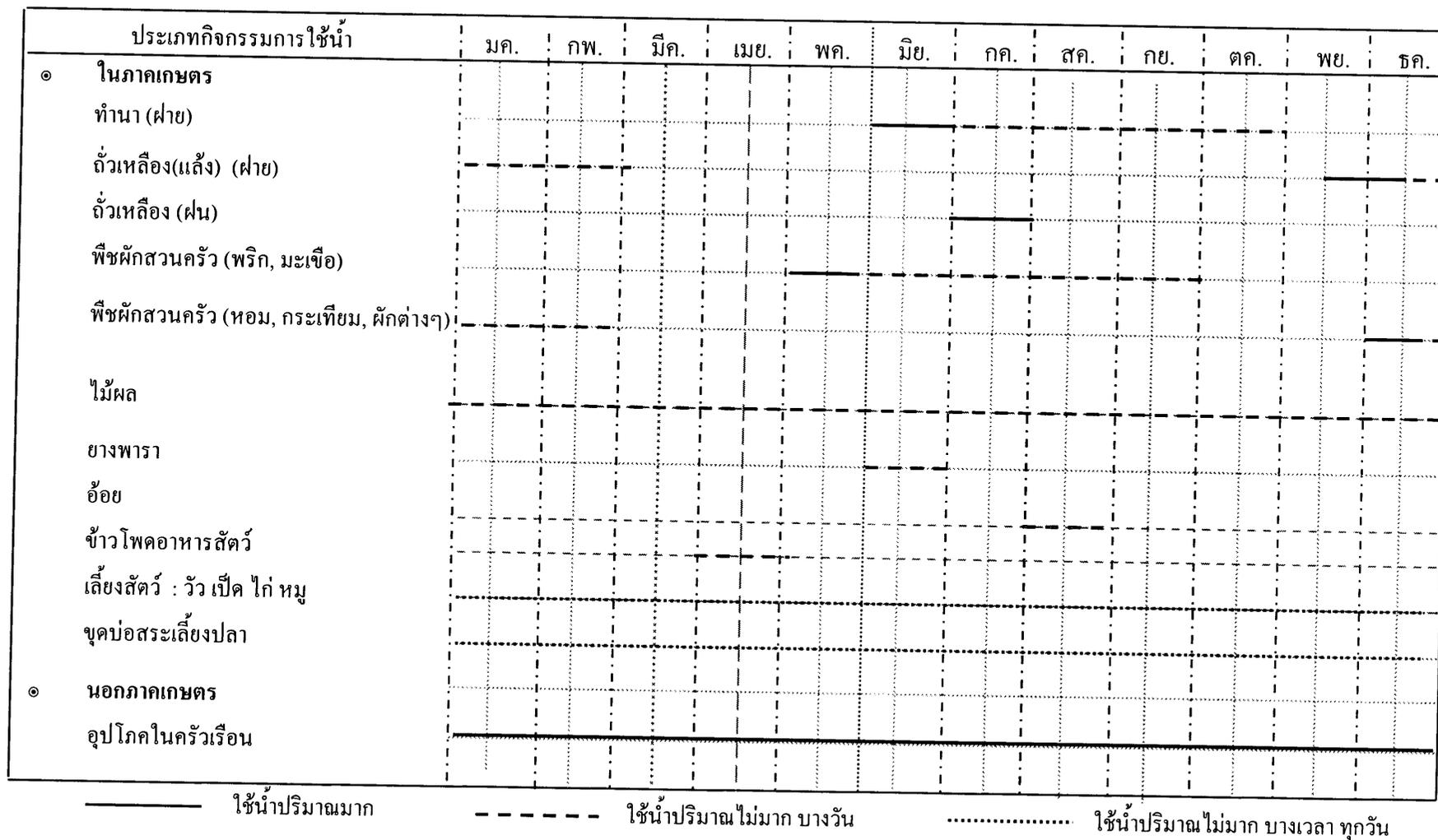
เมื่อถึงยุคสมัยที่มีการก่อสร้างฝายได้ส่งผลให้ชาวบ้านมีการปรับวิถีการผลิตข้าวไร่ที่สำคัญ กล่าวคือจากพื้นที่ที่เคยทำข้าวไร่ ปรับเปลี่ยนมาทำนาดำทั้งหมด โดยมีลักษณะการปรับเปลี่ยนที่สัมพันธ์กับการพัฒนาการก่อสร้างฝาย โดยการกั้นฝายบริเวณลำห้วยสายต่างๆ ทั้งนี้สืบเนื่องจากเงื่อนไขของความจำเป็นที่ต้องปรับตัว เพื่อให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงของสภาพดิน น้ำ ป่า การเพิ่มขึ้นของจำนวนสมาชิกในคร้วเรือน เป็นต้น ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำในรูปแบบฝาย ได้สร้างจุดเปลี่ยนสำคัญในระบบการผลิตจากข้าวไร่มาเป็นนาดำ ซึ่งเป็นพืชที่ต้องพึ่งพาน้ำจากลำห้วยเป็นสำคัญ ทั้งนี้ด้วยศักยภาพของแหล่งน้ำบางส่วนไม่เอื้อต่อการกักเก็บน้ำได้ เนื่องจากสภาพลำห้วยที่มีน้ำไหลแรง เชี่ยว การจัดการน้ำในรูปแบบฝายที่เกิดจากการเรียนรู้ของชาวบ้าน จึงเข้ามามีบทบาทสำคัญในการพลิกพื้นที่ข้าวไร่มาเป็นนาดำ มีการปรับพื้นที่เป็นไปตามศักยภาพของการกักเก็บน้ำ โดยพบว่าชาวบ้านสร้างฝายทั้งสิ้น 5 แห่ง ซึ่งเป็นฝายที่แสดงให้เห็น

ภาพที่ 9 ภาพตัดขวางแสดงการใช้ที่ดินในการปลูกพืชของชาวบ้าน ในยุคพืชเศรษฐกิจ (พ.ศ. 2519-ปัจจุบัน)

จากภาพที่ 9 แสดงภาพตัดขวางของการใช้ที่ดินในยุคพืชเศรษฐกิจ ซึ่งพบว่าภายใต้วิธีการผลิตพืชเศรษฐกิจพืชหลักๆ ตั้งแต่ ข้าวโพด และในปัจจุบันเปลี่ยนมาเป็นอ้อยเกือบจะเต็มพื้นที่ พื้นที่ในการทำนาดำถูกปรับเปลี่ยนเป็นพืชไร่หลายแห่ง โดยเฉพาะพื้นที่ที่เคยปลูกข้าวไว้ในอดีต เนื่องจากสามารถที่จะปลูกพืชไร่ได้ ซึ่งพืชไร่ที่ชาวบ้านปลูกนั้นมีการปรับเปลี่ยนอย่างไม่หยุดนิ่ง ทั้งนี้เป็นไปตามกลไกของตลาดเป็นสำคัญ พืชที่ปลูกมากที่สุดในปัจจุบันคือ อ้อย รองลงมาคือ ข้าวโพด ส่วนถั่วเหลืองถั่วฝ่น ถั่วแดง และถั่วเขียว มีปลูกบ้างเล็กน้อย เมื่อก้าวถึงพืชที่ต้องพึ่งพาน้ำโดยเฉพาะจากระบบการจัดการน้ำในรูปแบบฝายหลักๆ ที่สำคัญคือ กิจกรรมการทำนาดำ ปลูกถั่วเหลือง(ฤดูแล้ง) และล่าสุดก็คือ การปลูกยางพารา ซึ่งเป็นช่วงที่ต้องพึ่งพาน้ำ ซึ่งส่วนหนึ่งก็ได้ใช้จากฝายต่างๆ ตามพื้นที่ที่ปลูก ซึ่งเป็นสภาพการณ์ของการใช้น้ำที่มีเพิ่มมากขึ้น ในอนาคตก็จะต้องมีการจัดการน้ำเพื่อกิจกรรมที่หลากหลายเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ ส่วนกิจกรรมอื่นๆ จะใช้เพียงเล็กน้อยเท่านั้น ดังแสดงในภาพที่ 10

ภาพที่ 10 ปฏิทินการใช้น้ำในรอบปี บ้านวังสวาบ ต.วังสวาบ อ.ภูพาน จ. ขอนแก่น

จากภาพที่ 10 จะเห็นได้ว่าในระบบการจัดการน้ำรูปแบบฝายจะทำเพื่อกิจกรรมการปลูกพืช การเกษตรเป็นหลัก ซึ่งพืชที่ต้องพึ่งพาน้ำจากฝายอันดับแรกคือ กิจกรรมนาข้าว ซึ่งจะใช้น้ำในช่วง ตกกล้า ดำ และดูแลเปิดน้ำเข้านาช่วงที่รอให้ข้าวออกรวง จนเก็บเกี่ยวได้ และรองลงมาคือ กิจกรรมการปลูกถั่วเหลืองหลังนา หรือ ซึ่งพืชดังกล่าวมีความจำเป็นที่จะต้องพึ่งพาน้ำจากฝายมาก หากขาดน้ำในช่วงถั่วกำลังออกดอกก็จะไม่สามารถมีผลผลิตออกมาเป็นฝักได้ ส่วนกิจกรรมนอก ภาคเกษตรจะใช้น้ำจากฝายเพื่อใช้ซักผ้า ล้างจานเล็กๆ น้อยๆ เท่านั้น แต่หากเป็นช่วงฤดูแล้งจะมี ชาวบ้านบางส่วนที่ต้องพึ่งพาน้ำดังกล่าว เนื่องจากน้ำประปาไม่เพียงพอ ทั้งนี้เป็นเพราะที่ตั้งของ คริวเรือนอยู่ที่ค่อนข้างสูงมาก ดังนั้นน้ำในฝายจึงมีความสำคัญกับคนกลุ่มนี้ค่อนข้างมาก

เกี่ยวกับผลกระทบที่เกิดขึ้นจากระบบการผลิตพืชเศรษฐกิจในปัจจุบัน โดยเฉพาะพืช เศรษฐกิจหลัก“อ้อย” ซึ่งโดยกระบวนการผลิตอ้อยต้องมีการไถ และมีการใช้สารเคมีอย่าง หลากหลายถึงแม้ว่าจะไม่ได้เกี่ยวข้องโดยตรงกับการใช้ประโยชน์จากน้ำในรูปแบบฝาย แต่ใน กระบวนการผลิตพืชดังกล่าว ได้ส่งผลกระทบต่อฐานทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ทั้งทางตรงและ ทางอ้อม โดยผลกระทบทางตรงนั้นได้แก่ สภาพดินแข็ง สภาพลำห้วยตื้นเขิน และเสื่อมสภาพ คุณภาพน้ำในลำห้วยเลวลง เนื่องจากการปนเปื้อนของสารเคมี ป่าเสื่อมสภาพและผลผลิตจากป่า ลดลง เป็นต้น ส่วนผลกระทบทางอ้อม ได้แก่ น้ำที่กักเก็บในฝายทำได้ในปริมาณจำกัด พืชที่ปลูก ทำได้ในปริมาณที่จำกัดเนื่องจากน้ำไม่พอเพียง เป็นต้น โดยเฉพาะเมื่อฐานทรัพยากรดังกล่าวเป็น บ่อเกิดสำคัญของน้ำที่จะมาหล่อเลี้ยงลำห้วยโดยธรรมชาติได้ถูกทำลาย โดยเฉพาะในด้านสภาพ ทางกายภาพของแหล่งน้ำ ความหลากหลายของระบบนิเวศแหล่งน้ำ ได้ถูกลดทอนศักยภาพที่เคย เป็น อีกทั้งยังส่งผลให้ความหลากหลายของระบบนิเวศแหล่งน้ำ ลำห้วยซึ่งเป็นที่มาของการ จัดการน้ำในรูปแบบฝายได้ถูกกัดเซาะอย่างรุนแรง ขณะเดียวกันน้ำจากฝายต้องถูกนำไปใช้กับ กิจกรรมที่หลากหลายและเพิ่มความซับซ้อนในการจัดการมากยิ่งขึ้น

จากที่ได้กล่าวถึงระบบการผลิตทั้งสามช่วงเวลา สะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงการใช้ และการพึ่งพาทรัพยากรดิน น้ำ ป่า และการปรับตัวของชาวบ้าน โดยที่การปรับตัวภายในชุมชน ได้แก่ การทำมาหากิน และความสัมพันธ์ทางสังคมวัฒนธรรมของท้องถิ่น เพื่อให้สามารถดำรงอยู่ ได้ในแต่ละยุคสมัย โดยที่ยุคสมัยยิ่งเจริญ ชุมชนก็ยิ่งต้องพึ่งพาทายนอกมากยิ่งขึ้นเป็นลำดับ เช่นกัน แต่สิ่งที่ยังคงดำรงอยู่ในวิถีของชาวบ้าน โดยที่แสดงให้เห็นถึงลักษณะของความสัมพันธ์ ทั้งระหว่างคนกับคน คนกับการพึ่งพาทรัพยากรต่างๆ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติที่ไม่สามารถ แยกขาดจากกันได้เป็นอย่างดี วิถีชีวิตในระบบพึ่งพาตนเองที่ยังคงช่วยหล่อหลอมแนวทางในการ จัดการทรัพยากรในด้านต่างๆ ที่มีความแตกต่างจากแนวทางการจัดการ โดยวิธีการของภาครัฐ

อย่างสิ้นเชิง โดยที่ชาวบ้านมีการเรียนรู้ และปรับตัวเป็นไปตามบนฐานของทรัพยากร และการส่งเสริมจากภาครัฐที่เน้นการเพิ่มมูลค่าทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ

เมื่อกกล่าวถึงเงื่อนไขที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงและการปรับวิถีการผลิตพอสรุปได้คือ ประการแรก การปรับเปลี่ยนเป้าหมายในการผลิต จากแต่เดิมผลิตเพื่อยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อขายมากขึ้น ซึ่งส่งผลทำให้มีการปรับเปลี่ยนลักษณะการใช้พื้นที่การใช้ที่ดินจึงมีการขยายพื้นที่อย่างรวดเร็ว และสิ่งที่เป็นปัจจัยเร่ง หรือมีส่วนที่กระตุ้นเร้าให้ชาวบ้านเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต ซึ่งเป็นไปอย่างรวดเร็วก็คือ การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรในครัวเรือน การมีสิ่งสาธารณูปโภค ถนนสะดวกสบายต่อการไปมาติดต่อกับภายนอก รัฐบาลให้การให้สัมปทานป่าไม้กับเอกชน ส่งผลทำให้ชาวบ้านใช้พื้นที่บริเวณดังกล่าวขยายพื้นที่ในการปลูกพืชได้ง่ายดายมากขึ้นเนื่องจากป่าโล่งเตียนง่ายต่อการแผ้วถาง และมีโรงงานมาตั้งอยู่ไม่ไกลจากพื้นที่การเพาะปลูก (โรงงานมิตรภูเขียว ห่างจากหมู่บ้าน 50 กิโลเมตร) ประการที่สอง ความเจริญทางด้านเทคโนโลยีในการผลิตที่มีพัฒนาการอย่างต่อเนื่อง กล่าวคือ ในช่วงที่ชาวบ้านเริ่มมีการใช้รถไถไ้เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2525-2526 ที่ทำกินชาวบ้านถูกขยายและบุกเบิกอย่างรวดเร็ว ทำให้การปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตที่เป็นไปตามกระแสเศรษฐกิจในปัจจุบันเป็นไปอย่างง่ายดาย ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการปรับเปลี่ยนการใช้ที่ดินของชาวบ้านในปัจจุบันจึงมีความสัมพันธ์กับระบบการผลิตในแต่ละยุคสมัย โดยที่เชื่อมโยงให้ทราบและเข้าใจถึงการปรับตัวของชาวบ้านที่มีความเกี่ยวข้องกับฐานทรัพยากรภายในและความสัมพันธ์กับภายนอกทั้งภาครัฐและเอกชนอีกด้วย

จากผลการวิจัยในส่วนที่เกี่ยวข้องกับบริบทชุมชนอีกด้านหนึ่งก็คือ วิถีการผลิตของชุมชน กล่าวคือ โดยเฉพาะในปัจจุบันชุมชนมีระบบการผลิตที่ต้องพึ่งพาน้ำตั้งแต่อดีตคือข้าว และในปัจจุบันยังถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญเนื่องจากการปรับเปลี่ยนจากข้าวไร่นาทำนาค่า ซึ่งมีสาเหตุมาจากข้าวไร่นามีข้อจำกัดในการทำเนื่องจากสภาพแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไปมาก ด้วยสภาพแวดล้อมดังกล่าวชาวบ้านจึงมีการเรียนรู้และพัฒนาวิธีการจัดการน้ำเพื่อทำนาค่า ซึ่งภายใต้กิจกรรมดังกล่าวก็ต้องมีการพึ่งพาน้ำมากขึ้น ชาวบ้านจึงมีการพัฒนาภูมิปัญญาในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรน้ำ โดยมีการจัดการน้ำรูปแบบฝายขึ้น เพื่อให้สอดคล้องกับวิถีการผลิตในปัจจุบันก็คือ นาดี ในการศึกษาถึงความเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อม ซึ่งมีส่วนสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านต้องปรับตัว ความรู้ในการจัดการทรัพยากร ดังนั้น แนวคิดในเรื่องนิเวศวิทยาวัฒนธรรมดังที่ งามพิศ สัตยสงวน (2543) ได้กล่าวถึงกรอบแนวคิดนี้ว่ามองวัฒนธรรมเป็นเรื่องของการปรับตัวต่อปัญหาเบื้องต้นที่เกี่ยวกับการดำรงชีพไว้และให้สามารถดำรงวิถีการผลิตให้เหมาะสม ในขณะเดียวกัน ยศ สันตสมบัติ (2544) ได้กล่าวถึงว่า แนวคิดนี้มองสังคมในลักษณะที่เป็นพลวัต หรือเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา การเปลี่ยนแปลงเป็นผลมาจากการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม โดยมีพื้นฐานสำคัญคือ

เทคโนโลยีการผลิต โครงสร้างสังคม และลักษณะของสภาพแวดล้อมเป็นเงื่อนไขในการกำหนดการเปลี่ยนแปลง ดังนั้นเราจึงพบว่าแนวทางดังกล่าวจึงนำไปศึกษาวิเคราะห์ถึงภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็ก ที่สัมพันธ์กับระบบการผลิตที่เปลี่ยนแปลงไป

กล่าวโดยสรุป เมื่อพิจารณาในส่วนของภาพรวมข้อมูลบริบทชุมชนในด้านต่างๆ ซึ่งเป็นเสมือนบ่อเกิดของภูมิปัญญาชาวบ้าน โดยเฉพาะในการจัดการน้ำที่สำคัญ ภายใต้บริบทดังกล่าว ความเป็นชุมชนที่ยังคงมีอยู่ ยังช่วยประคับประคองให้ภูมิปัญญาในการจัดการน้ำอยู่ได้แม้จะมีการปรับปรุง เปลี่ยนแปลงบางส่วนก็ตามแต่สิ่งสำคัญก็คือ ศักยภาพที่มีแต่เดิมซึ่งได้แก่ ดิน น้ำ ป่า ที่มีความอุดมสมบูรณ์ และจากอดีตถึงปัจจุบันจึงพบว่าเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านจัดการน้ำได้แก่ ประการแรก ความหลากหลายของระบบนิเวศแหล่งน้ำ และสภาพการไหลของน้ำที่เป็นฐานทรัพยากรที่สำคัญเอื้อให้เกิดการเรียนรู้และการพยายามนำน้ำมาใช้ในกิจกรรมการผลิต กล่าวคือ ด้วยสภาพพื้นที่ลำห้วยซึ่งมีลักษณะลาดชัน ส่งผลให้สภาพธรรมชาติการไหลของน้ำจะมาเร็วไปเร็ว หากไม่กักเก็บไว้ในรูปแบบฝายก็จะไม่สามารถนำน้ำมาใช้ในการผลิตหรือการเพาะปลูกอย่างพอเพียงได้ ประการที่สอง ลักษณะภูมิประเทศที่มีที่ลุ่มสำหรับทำน่าน้อยมาก พื้นที่ส่วนใหญ่จะเป็นที่ราบเชิงเขา จึงต้องมีความพยายามที่จะเพิ่มศักยภาพในการทำนาค้ำให้มีมากขึ้น ขยายพื้นที่ทำนาค้ำให้มากขึ้น ประการที่สาม ความจำเป็นในการปรับตัวต่อความเปลี่ยนแปลงของสภาพทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ซึ่งกระทบต่อวิถีการผลิตข้าวแบบดั้งเดิมคือการทำข้าวไร่ทำได้ยากขึ้น จึงต้องมีความพยายามที่จะขยายพื้นที่ทำนาค้ำให้มากขึ้น เพื่อนำน้ำที่ทำได้ง่ายกว่าจะสามารถทำได้ในพื้นที่ลาดชัน ประการที่สี่ วิถีการบริโภคข้าวเป็นอาหารหลัก ในขณะที่ความต้องการในการเพิ่มผลผลิตข้าวให้มากขึ้น ผลผลิตก็ไม่เพียงพอต่อความต้องการ เนื่องจากการเพิ่มของประชากรในครัวเรือนมีมากขึ้น ชาวบ้านจึงต้องมีความพยายามที่จะจัดการน้ำให้สามารถทำนาได้พอกิน ภายใต้เงื่อนไขดังกล่าวจึงมีการจัดการน้ำเพื่อให้เกิดการนำมาใช้ประโยชน์ร่วมกันอย่างเหมาะสม ซึ่งภายใต้เงื่อนไขดังกล่าว ส่วนหนึ่งมาจากฐานศักยภาพของทรัพยากรแหล่งน้ำเป็นสำคัญส่วนเงื่อนไขอื่นๆ เป็นเสมือนแรงผลัก หรือตัวเร่งที่สำคัญที่ทำให้เกิดความพยายามมากขึ้นเป็นลำดับ และในปัจจุบันยังพบว่า ภูมิปัญญาในการจัดการน้ำในรูปแบบฝายยังคงดำรงอยู่ได้นั้นมีความสัมพันธ์กับวิถีการดำรงชีวิตแบบดั้งเดิมและการเปลี่ยนแปลงของสภาวะแวดล้อมเป็นสำคัญ ส่วนในด้านระบบการผลิตและการเปลี่ยนแปลงการผลิต ได้ส่งผลกระทบต่อวิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้าน โดยเฉพาะกระทบแหล่งน้ำ ทำให้ความหลากหลายของแหล่งน้ำและระบบนิเวศในแหล่งน้ำลดและเสื่อมสภาพลงไปมาก ภูมิปัญญาชาวบ้านในการรักษาสภาพฝาย โดยระบบธรรมชาติถูกทำลายลงไป เป็นวิกฤตการณ์ของบ่อเกิดภูมิปัญญาที่สำคัญที่จะต้องทบทวนและพิจารณา เพราะถ้าหากกิจกรรมการผลิตพืชเศรษฐกิจสมัยใหม่นี้ยังคงดำเนินต่อไป

ภูมิปัญญาจะอยู่ได้อย่างไร มีอะไรที่ช่วยทำให้ชาวบ้านสามารถดำรงแนวทางการจัดการน้ำตามแบบของชาวบ้านท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงต่างๆ ได้

3. ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็ก

ในด้านภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็ก ผู้วิจัยศึกษาถึงการจัดการน้ำในรูปแบบฝาย ซึ่งในการนำเสนอส่วนต่อไปจะใช้ประโยคสั้นๆ ว่าการจัดการน้ำในรูปแบบฝาย และในการนำเสนอผลการวิจัยจะได้กล่าวถึงใน 4 ประเด็นหลักๆ สำคัญคือ ประเด็นแรก พัฒนาการก่อเกิดภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำรูปแบบฝาย ประเด็นที่สอง ระบบคิดของชาวบ้านในการจำแนกประเภท การให้คุณค่าความหมายต่อทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กและการจัดการน้ำรูปแบบฝาย ประเด็นที่สาม ระบบการจัดการน้ำในรูปแบบฝายของชาวบ้าน ประเด็นที่สี่ สรุปรูปภาพรวมเงื่อนไขที่ส่งผลต่อการก่อเกิด การดำรงอยู่ และการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดภูมิปัญญา โดยมีรายละเอียดซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไปนี้

3.1 พัฒนาการก่อเกิดภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำรูปแบบฝาย

พัฒนาการของภูมิปัญญาชาวบ้านแสดงให้เห็นว่า ความรู้เดิมมีการผสมผสานกับความรู้ใหม่ที่ได้รับ มีการสังสม สืบทอดความรู้ บนฐานประสบการณ์เดิม และเป็นไปตามสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างไม่หยุดนิ่ง เช่นเดียวกันกับพัฒนาการการก่อเกิดภูมิปัญญาในการจัดการน้ำรูปแบบฝายของชาวบ้านแห่งนี้ ซึ่งทำให้ทราบถึงภาพรวมของการเกิดฝายและสะท้อนภาพของการดำรงอยู่ในแต่ละช่วงเวลาซึ่งมีผลต่อความเปลี่ยนแปลงต่อระบบการจัดการและการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำขนาดเล็ก ซึ่งเกณฑ์ในการแบ่งยุคดังกล่าวพิจารณาจากความเปลี่ยนแปลงทั้งที่ส่งเสริมพัฒนาการและผลกระทบที่จะเกิดขึ้นในวงกว้าง ซึ่งเป็นประเด็นหลักที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำรูปแบบฝาย โดยในยุคสร้างฝาย (พ.ศ. 2495-2518) เป็นช่วงเวลาที่ชาวบ้านพึ่งพาตนเองและเรียนรู้จากฐานทรัพยากรที่อยู่รอบเป็นสำคัญ ซึ่งสะท้อนถึงภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำได้เป็นอย่างดี ในขณะที่ในยุคปรับปรุงฝาย (พ.ศ.2519-2529) เป็นช่วงที่ชาวบ้านเริ่มรับความรู้ เทคโนโลยีสมัยใหม่ มีการพัฒนาปรับปรุงสาธารณูปโภค จากการเรียนรู้ทั้งภายในและภายนอก โดยเฉพาะในด้านการพัฒนาโครงการต่างๆ ของภาครัฐที่เริ่มใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ และในยุคพืชเศรษฐกิจ (พ.ศ.2530-ปัจจุบัน) ซึ่งเป็นยุคที่เห็นผลกระทบจากผลการพัฒนาโดยนโยบายของภาครัฐที่เน้นการพัฒนาเศรษฐกิจเป็นสำคัญ ความรู้เทคโนโลยีในการผลิตสมัยใหม่ ความเจริญของสาธารณูปโภคเข้ามาอย่างรวดเร็ว มีการสร้างถนนคอนกรีต การเปิดสัมปทานตัดไม้ให้กับบริษัทเอกชน โครงการพัฒนาส่งเสริมด้านแหล่งน้ำขนาดเล็ก ชาวบ้านมีการปรับตัวทั้งวิธีการผลิตและความรู้อย่างรวดเร็ว มีการปรับเปลี่ยนพื้นที่จากการทำนาที่ต้อง

พึ่งพาน้ำมาเป็นการผลิตพืชเศรษฐกิจเป็นสำคัญ ดังนั้นผู้วิจัยได้แบ่งการนำเสนอเป็น 3 ยุคหลักๆ ดังกล่าว ซึ่งมีรายละเอียดดังแสดงในตารางที่ 1

ตารางที่ 1 แสดงพัฒนาการการใช้ประโยชน์จากระบบการจัดการน้ำรูปแบบฝายของกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายต่างๆ

ประเด็น	รายละเอียดสภาพฐานทรัพยากร และการจัดการน้ำรูปแบบฝาย		
	ยุคสร้างฝาย (พ.ศ.2495-2518)	ยุคปรับปรุงฝาย (พ.ศ. 2519-2530)	ยุคพืชเศรษฐกิจ (พ.ศ.2531-ปัจจุบัน)
1. แหล่งต้นน้ำ	อุดมสมบูรณ์ทั้งระบบ	โอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรลดลง	ดิน น้ำ ป่าเสื่อมสภาพ
2. เป้าหมาย	กักเก็บน้ำเพื่อทำนาค้า	ขยายพื้นที่ทำนาค้า	กิจกรรมการปลูกพืชที่หลากหลายมากยิ่งขึ้น
3. การจัดการด้านพื้นที่(กายภาพ)			
3.1 เงื่อนไขในการสร้างและปรับปรุงฝาย	ต้องการเพิ่มผลผลิตข้าว สภาพภูมิประเทศ: เป็นหุบเขามีสัตตอนมากกว่าที่ลุ่ม มีลำห้วยหลายสาย(พื้นที่ต่างระดับ)	* ช่วงฤดูน้ำหลาก น้ำไหลแรง และเร็ว ทำให้ฝายพังบางส่วน	ความหลากหลายของระบบนิเวศดิน น้ำ ป่าเสื่อมสภาพกว่าเดิม ช่วงฤดูน้ำหลากน้ำไหลแรงกว่าเดิมมาก
3.2 การเลือกพื้นที่สร้างฝาย	* เลือกบริเวณที่ระดับน้ำอยู่สูงสุด ลำห้วยแคบที่สุดมีความหลากหลายของระบบนิเวศห้วย	มีการปรับปรุงฝาย แต่ไม่มีการสร้างฝายแห่งใหม่	มีการปรับปรุงฝาย แต่ไม่มีการก่อสร้างฝายแห่งใหม่
3.3 ประเภทของฝาย	ฝายไม้, ฝายดิน, ฝายหินภูเขา	ยังคงมีทั้งฝายดิน, หินภูเขา, ฝายปูน เริ่มมีการใช้ปูนซิเมนต์ในการปรับปรุงฝาย	เช่นเดียวกับยุคปรับปรุงฝาย แต่มีการสร้างฝายปูนที่บริเวณฝายบ้านสร้างบนฐานโครงสร้างฝายเดิม

หมายเหตุ: เครื่องหมาย * ในตารางหมายถึง การจัดการน้ำบางกลุ่มมีรายละเอียดบางส่วนแตกต่างกัน ดูรายละเอียดเพิ่มเติมจากคำอธิบายในแต่ละยุค

ตารางที่ 1 แสดงพัฒนาการการใช้ประโยชน์จากระบบการให้น้ำรูปแบบฝายของกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายต่างๆ (ต่อ)

ประเด็น	รายละเอียดสภาพฐานทรัพยากร และการจัดการน้ำรูปแบบฝาย		
	ยุคสร้างฝาย (พ.ศ.2495-2518)	ยุคปรับปรุงฝาย (พ.ศ. 2519-2530)	ยุคพืชเศรษฐกิจ (พ.ศ.2531-ปัจจุบัน)
3. การจัดการด้านพื้นที่(กายภาพ) (ต่อ)			
3.4 วัสดุหลักที่ใช้และแหล่งวัสดุ	ดิน ไม้ ชนิดต่างๆ เน้นการใช้วัสดุที่หาได้ใกล้ตัวลงทุนต่ำ ฝังกาภายในชุมชนเป็นหลัก	ดิน ไม้ หินภูเขา ชิเมนต์ เริ่มพึ่งพาวัสดุบางอย่างจากภายนอกมาแทนที่	ซิเมนต์ ส่วนฝายดินกรณีมีการปรับปรุงวัสดุที่ใช้เน้นความผสมผสานมีทั้งดิน ไม้ ปูนซิเมนต์ ฝังกาตนเองลดลง ลงทุนสูง
3.5 แหล่งความรู้และการใช้ความรู้ในการสร้างและปรับปรุงฝาย	* อาศัยองค์ความรู้ที่อยู่ร่วมกับฐานทรัพยากรทั้งดิน น้ำ ป่า มายาวนาน ปรับใช้ภายในครัวเรือน และบางส่วนรู้เพิ่มเติมจากภายนอกชุมชน	มีความผสมผสานระหว่างความรู้ระหว่างภายในกลุ่มและระหว่างกลุ่มผู้ใช้น้ำของหมู่บ้านวังสวาบ	* มีความผสมผสานระหว่างความรู้จากภายนอกและภายในชุมชน
4. การจัดการด้านสังคมวัฒนธรรม			
4.1 ลักษณะการจัดการ	* กลุ่มไม่เป็นทางการจัดการโดยชาวบ้าน	* กลุ่มทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ เริ่มมีการพัฒนากฎเกณฑ์การใช้น้ำ “ขวนน้ำ”	* เช่นเดียวกับสองยุคแต่ เริ่มมีการกำหนดบทลงโทษ
4.2 โครงสร้างกลุ่มในการจัดการน้ำ	* กลุ่มเครือญาติเดียวกัน	* กลุ่มเครือญาติเดียวกันและเครือญาติเกี่ยวดอง	* มีลักษณะทั้งสองส่วนที่กล่าวถึงในสองยุคผ่านมา

หมายเหตุ: เครื่องหมาย * ในตารางหมายถึง การจัดการน้ำบางกลุ่มมีรายละเอียดบางส่วนแตกต่างกัน รายละเอียดเพิ่มเติมจากคำอธิบายในแต่ละยุค

ตารางที่ 1 แสดงพัฒนาการการใช้ประโยชน์จากระบบการจัดการน้ำรูปแบบฝายของกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายต่างๆ (ต่อ)

ประเด็น	รายละเอียดสภาพฐานทรัพยากร และการจัดการน้ำรูปแบบฝาย		
	ยุคสร้างฝาย (พ.ศ.2495-2518)	ยุคปรับปรุงฝาย (พ.ศ. 2519-2530)	ยุคพืชเศรษฐกิจ (พ.ศ.2531-ปัจจุบัน)
4. การจัดการด้านสังคมวัฒนธรรม (ต่อ)			
4.3 การมีส่วนร่วมของสมาชิก			
- การลงแรงในการทำกิจกรรม	สมาชิกในครัวเรือนมีส่วนร่วมโดยสมัครใจ เน้นการลงแขกเอาแรง	*สมาชิกในครัวเรือนมีส่วนร่วมโดยสมัครใจ และเชิงบังคับ	*เช่นเดียวกับยุคปรับปรุงฝาย แต่มีใช้มาตรการบังคับเข้มข้นขึ้น
- การพัฒนาแนวทางการแบ่งปันน้ำ	*ฝายบ้านมีการพัฒนาวิธีการ แบ่งน้ำ“ขวนน้ำ” และฝายอื่นๆ ใช้วิธีแบบ “บอกหรือขอกันเอา”	*เหมือนยุคสร้างฝาย	*เหมือนยุคสร้างฝาย
- บทบาทหญิงชาย	ทั้งสองเพศมีส่วนร่วมช่วยทุกกิจกรรมตามความเหมาะสมของงาน	เหมือนยุคสร้างฝาย แต่เริ่มมีการแบ่งบทบาททั้งสองเพศชัดเจนมากยิ่งขึ้น	ผู้หญิงเข้ามามีบทบาทและมีส่วนร่วมในกิจกรรมทั้งเบื้องหน้าและเบื้องหลังมากยิ่งขึ้น
5. ลักษณะของกฎเกณฑ์หรือข้อกำหนดของกลุ่มผู้ใช้น้ำโดยรวม	*ไม่เป็นทางการ ไม่มีบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร มีบางฝายเริ่มมีการพัฒนากฎเกณฑ์ “ขวนน้ำ”จัดการโดยชาวบ้าน	*เช่นเดียวกับยุคสร้างฝาย แต่เริ่มมีความเป็นทางการ(มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น)	*เช่นเดียวกับยุคสร้างฝาย แต่เริ่มเป็นทางการ แต่เริ่มมีการกำหนดบทลงโทษในบางฝาย
6. กลไกทางจารีตประเพณีที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำ	*ยึดถือความเชื่อ มีการทำพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้าน และบูชาผีฝาย อีกทั้งยังมีการยึดถือสุภาษิตคำสอนของคนโบราณ เพื่อช่วยควบคุมกำกับพฤติกรรมของผู้คนในการใช้น้ำร่วมกัน		

หมายเหตุ: เครื่องหมาย * ในตารางหมายถึง การจัดการน้ำบางกลุ่มมีรายละเอียดบางส่วนแตกต่างกัน ดูรายละเอียดเพิ่มเติมจากคำอธิบายในแต่ละยุค

จากตารางที่ 1 จากข้อมูลฝ่ายต่างๆ พบว่า ในแต่ละยุคสมัย องค์ความรู้ในการจัดการน้ำ รูปแบบฝ่ายมีการปรับตัวอย่างไม่หยุดนิ่ง ซึ่งในการปรับตัวดังกล่าวมีส่วนสัมพันธ์กับฐานทรัพยากรดิน น้ำ ป่า และลักษณะความหลากหลายของระบบนิเวศดังกล่าว ทางสังคมวัฒนธรรมของท้องถิ่น ซึ่งในแต่ละยุคพอสรุปให้เห็นพัฒนาการของภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำ รูปแบบฝ่ายซึ่งมีการปรับตัวอย่างไม่หยุดนิ่ง ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

ยุคสร้างฝาย (พ.ศ. 2495-2518)

สภาพแหล่งต้นน้ำยังคงอุดมสมบูรณ์ มีความหลากหลายของระบบนิเวศแหล่งน้ำ ขณะเดียวกันสภาพภูมิประเทศที่มีลักษณะของที่ลุ่มน้อยกว่าที่ดอน อีกทั้งสภาพการไหลของน้ำในช่วงฤดูน้ำหลาก ไหลแรงมาก ดังนั้นจึงเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านต้องพัฒนาวิธีการกักเก็บน้ำโดยมีการสร้างฝายเพื่อนำน้ำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ได้ โดยมีเป้าหมายสำคัญเพื่อกักเก็บน้ำสำหรับการทำนาดำ เพื่อเพิ่มผลผลิตข้าวให้พอกิน ในการก่อสร้างฝายชาวบ้านมีองค์ความรู้หรือภูมิปัญญาในการเลือกพื้นที่คือ ประการแรก เลือกบริเวณที่ระดับน้ำในลำห้วยอยู่สูงสุด ทั้งนี้เนื่องจากสภาพพื้นที่ทำกินของบ้านวังสวาบจะอยู่สูงกว่าลำห้วย ประการที่สอง บริเวณลำห้วยที่แคบที่สุด มีความเป็นกุดหรือแก่งน้ำ ประการที่สาม ระบบนิเวศส่วนหนึ่งของลำห้วยมีสภาพเป็นวังน้ำ ซึ่งจะมีส่วนช่วยชะลอความแรงของน้ำ ไม่ให้ฝายพังเร็ว

ฝายที่ก่อสร้างเป็นฝายแรกเป็นฝายไม้ สร้างประมาณปีพ.ศ. 2495 คือ ฝายผาข้าวหลาม ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความพยายามในการขยายพื้นที่ทำนาดำซึ่งแต่เดิมทำในบริเวณหนองน้ำเท่านั้น เป็นจุดเริ่มต้นของการพัฒนาการกักเก็บน้ำในรูปแบบฝายของชาวบ้าน เพื่อให้สามารถทำนาดำได้ในบริเวณที่ดอนแต่อยู่ใกล้ๆ กับแหล่งน้ำได้ ซึ่งพ่ออี โดภูเขียว (เสียชีวิตไปประมาณ 20 ปีแล้ว) เป็นบิดาของพ่อจ๋อง โดภูเขียวอดีตหัวหน้าฝายบ้าน เป็นคนแรกที่คิดริเริ่มสร้างฝาย ซึ่งฝายของบ้านวังสวาบมีทั้งสิ้น 5 แห่ง ได้แก่ ฝายบ้าน และฝายนาเหนือ อยู่ที่ลำห้วยสังชะยวน สร้างอยู่บริเวณลำห้วยผาข้าวหลาม 1 แห่ง คือ ฝายผาข้าวหลาม สร้างอยู่บริเวณลำห้วยกกกูด 1 แห่ง คือฝายห้วยกกกูด และสร้างอยู่บริเวณลำห้วยหม้อแตก 1 แห่ง คือฝายห้วยหม้อแตก

ในการจัดการและใช้ประโยชน์ในยุคที่เริ่มมีการสร้างฝายช่วงแรกๆ กลุ่มผู้ใช้น้ำส่วนใหญ่เป็นของครัวเรือน โดยเฉพาะ ได้แก่ ฝายผาข้าวหลาม ฝายนาเหนือ ฝายห้วยกกกูด การจัดการน้ำจากฝายต่างๆ จึงมีการปรับตัวให้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง ทั้งนี้เป็นไปตามการรวมตัวของสมาชิกเป็นสำคัญ ซึ่งลักษณะดังกล่าวเกิดขึ้นได้ในช่วงประมาณ ปีพ.ศ. 2518 เป็นช่วงที่ก่อสร้างฝายหินของฝายบ้าน ครัวเรือนเริ่มหลากหลาย ซึ่งในที่นี้ ความเป็นทางการหมายถึง มีความชัดเจนในการจัดการ เช่น มีผู้นำหรือหัวหน้าน้ำ มีสมาชิก และบทบาทหน้าที่ค่อนข้างชัดเจน รวมทั้งถือปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ต่างๆ เช่น มีการสมัครเป็นสมาชิก มีการแบ่งขบวนน้ำ มีการประชุม

เป็นต้นส่วนกลุ่มที่มีลักษณะการจัดการไม่เป็นทางการหมายถึง การจัดการไม่ชัดเจน ผู้นำเกิดขึ้นตามสถานการณ์ หรือเป็นไปตามกิจกรรมที่ทำ บางกลุ่มไม่มีผู้นำ ไม่มีกฎเกณฑ์ที่ชัดเจน ทุกอย่างเป็นไปตามวิถีการใช้น้ำร่วมกันปกติ ซึ่งกลุ่มที่มีความเป็นทางการที่สุด ได้แก่ กลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายบ้าน รองลงมา คือฝายนาเหนือ ส่วนกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ ได้แก่ ฝายผาข้าวหลาม ห้วยกกกูด ห้วยหม้อแตกในปัจจุบัน

การมีส่วนร่วมในการจัดการของสมาชิก ในช่วงที่มีการสร้างฝาย จะเห็นความร่วมมือกันอย่างแข็งขัน ไม่ว่าผู้หญิง หรือผู้ชาย เพราะงานส่วนใหญ่ต้องอาศัยแรงงานและความร่วมมือค่อนข้างมากจึงจะได้ผล หากเป็นฝายขนาดใหญ่อย่างฝายบ้านก็จะมีการลงแขกเอาแรงกันการทำงานร่วมกันในการสร้างฝายต้องอาศัยความพยายาม อดทนค่อนข้างมาก เนื่องจากเครื่องมือเครื่องมือในสมัยนั้นต้องใช้แรงคนเป็นหลัก ส่วนฝายที่เริ่มใช้เครื่องจักรเข้ามาช่วงทุนแรงก็คือการสร้างฝายห้วยหม้อแตก ซึ่งเริ่มต้นจากการใช้รถแทรกเตอร์ในการขุด แล้วใช้แรงคนตกแต่งดินบริเวณตัวฝาย

กล่าวโดยสรุปจะเห็นได้ว่าในยุคที่มีการก่อสร้างฝายนั้น มีเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ชุมชนเกิดการพึ่งพาธรรมชาติอย่างสมดุล มีการพัฒนาความรู้จากพื้นฐานประสบการณ์ภายในเป็นสำคัญ เป้าหมายในการผลิตก็เป็นไปอย่างพอเพียงซึ่งในที่นี้ชาวบ้านเน้นการนำน้ำจากระบบฝายมาทำนาคาเป็นหลัก และใช้อุปโภคในครัวเรือนเล็กน้อย ส่วนเงื่อนไขที่ทำให้ในยุคนี้มีลักษณะดังกล่าวก็คือการที่ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า มีความหลากหลายและอุดมสมบูรณ์ การแพร่กระจายของความรู้ในด้านเทคโนโลยีสมัยใหม่ และแนวนโยบายการพัฒนาของรัฐยังเข้าไม่ถึงหรือเข้าสู่ชุมชนน้อยที่สุด ชาวบ้านยึดถือความเชื่อเรื่องผี โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเรื่องน้ำที่ชัดเจน ซึ่งเป็นกลไกที่สำคัญในการรักษาทั้งสำนึกของคนคนและทรัพยากรให้เกิดการใช้อย่างพอเพียง เช่น การมีพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้าน ผีน้ำ เป็นต้น ที่สืบทอดมาถึงปัจจุบัน

ยุคปรับปรุงฝาย (พ.ศ. 2519-2529)

การปรับปรุงฝายทุกๆ ฝายของชาวบ้านแต่เดิมนั้นต้องทำกันทุกปีอยู่แล้ว โดยเฉพาะฝายดิน แต่ในอดีตสภาพแวดล้อมดิน น้ำ ป่ายังอุดมสมบูรณ์ สภาพการไหลของน้ำยังสามารถควบคุมได้ แต่เมื่อถึงเวลาที่สภาพแหล่งต้นน้ำ เริ่มมีความเปลี่ยนแปลงมากขึ้น ช่วงเวลาดังกล่าวสภาพของทรัพยากรดิน น้ำ ป่า เริ่มมีความเปลี่ยนแปลงมากขึ้น จึงเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ฝายต้องมีการปรับปรุงให้สามารถทนทานต่อความแรงของน้ำในช่วงฤดูน้ำหลาก ต้องใช้ทุนมากขึ้น ใช้แรงมากขึ้น เพราะการพังของฝายเป็นวงกว้าง ไม่เหมือนสมัยอดีต ทั้งนี้เป็นผลจากการเข้ามาจัดการทรัพยากรของภาครัฐ เอกชนภายใต้ นโยบายต่างๆ เริ่มมีเข้ามามากขึ้น มีคนนอกเข้ามาจับจองที่ทำกิน ซึ่งเป็นผลมาจากชาวบ้านเริ่มได้รับความรู้เกี่ยวกับเทคโนโลยีสมัยใหม่ผ่านโครงการพัฒนา

ของรัฐและเอกชน มาพร้อมกับการพัฒนาสาธารณูปโภคในด้านต่างๆ ถนน ไฟฟ้า และการมีโรงงานอุตสาหกรรมในเขตพื้นที่ใกล้เคียง เป็นต้น โดยที่เริ่มจากช่วงปีพ.ศ. 2519 ภาครัฐให้สัมปทานตัดไม้กับองค์กรวิสาหกิจซึ่งได้แก่องค์กรอุตสาหกรรมค้าไม้ เป็นการเปลี่ยนแปลงสภาพป่าครั้งสำคัญที่สร้างให้เกิดเป็นแรงผลักดันให้ความเปลี่ยนแปลงด้านดังกล่าวเป็นไปอย่างรวดเร็วมากยิ่งขึ้น เพราะถ้าหากเปรียบเทียบกับการตัดไม้ของชาวบ้านเพื่อทำมาหากินในอดีต ชาวบ้านใช้คำว่า “การแผ้วถางป่า” ตัดต้นไม้บางส่วนเพื่อทำข้าวไร่แบบหมุนเวียนไปตามบริเวณพื้นที่ต่างๆ ทุกครั้งที่มีการเปลี่ยนพื้นที่ทำกินมีเหตุผลเนื่องมาจากพื้นที่แห่งนั้นหญ้าเริ่มรกมาก หญ้าไม่ไหว ก็จะมีการปรับเปลี่ยนพื้นที่ ตัดไม้เล็กต้น ไม้่น้อยก็จะมีโอกาสเติบโตไม่ได้ตัดไม้แบบสิ้นซาก ความเปลี่ยนแปลงของสภาพป่าจากวิธีการปลูกข้าวไร่จึงมีลักษณะแบบค่อยเป็นค่อยไป และสามารถทดแทนตามระบบธรรมชาติ ระบบการเพาะปลูกตามวิถีชาวบ้านที่มีวิธีการและเป้าหมายเพื่อการพอกพูนไม้ได้สร้างให้เกิดการทำลายป่าแบบฉับพลัน ผลจากการตัดไม้ทำลายป่าจากการสัมปทานทำให้ แสงแดดทะลุทะลวงไปได้ทั่วอาณาบริเวณนั้นๆ หญ้าก็ยิ่งเจริญเร็วขึ้น การหว่านข้าวไร่หากมีหญ้าคลุมดิน ก็ไม่สามารถเติบโตได้ ทำให้ข้าวไร่ในยุคสมัยนั้นจึงไม่เหมาะที่จะปลูกในบริเวณดังกล่าว ดังนั้นท่ามกลางธรรมชาติที่มีความเปลี่ยนแปลง วิธีการทำนาแบบเดิมอาจจะเป็นเรื่องยากสำหรับคนรุ่นต่อๆ มา ฝ่ายที่เคยสร้างพอให้ทำนาค่าได้พอกิน และบางบริเวณพื้นที่ที่อยู่สูง ไกลแหล่งน้ำมากๆ ก็จะทำข้าวไร่ ดังนั้นเงื่อนไขในการปรับปรุงฝายในยุคนี้ จึงเป็นไปตามสภาพแวดล้อม และทรัพยากรธรรมชาติดิน น้ำ ป่า มีความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว การเพิ่มของประชากรที่มีมากขึ้นตามลำดับ ด้วย ในขณะที่ชาวบ้านต้องดำเนินวิถีชีวิตคือการปลูกข้าวเพื่อให้พอกิน การพัฒนาปรับปรุงฝายจึงต้องมีการปรับปรุงให้เหมาะสมกับการกักเก็บน้ำที่ต้องเพิ่มปริมาณมากขึ้น ตามการขยายพื้นที่ทำนาค่าให้ครอบคลุมพื้นที่ที่เคยทำข้าวไร่เดิมได้ทั้งหมดจึงจะพอกิน โดยเฉพาะในบริเวณฝายบ้าน มีการปรับปรุงครั้งใหญ่ในปีพ.ศ. 2526 โดยการปรับปรุงฝายหินให้ใช้การได้ การปรับปรุงฝายจึงมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไป พื้นที่ที่ต้องใช้น้ำมาก น้ำมาแรงก็ต้องมีการปรับปรุงฝายให้คงทน ภายได้ความเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ จึงเป็นเงื่อนไขที่สำคัญที่ต้องมีการปรับปรุงฝายให้มีลักษณะคงทนแข็งแรงมากยิ่งขึ้น ซึ่งในแต่ละฝายก็จะมีลักษณะของการปรับปรุงที่สอดคล้องไปกับพื้นที่ที่ทำนาค่า หรือพื้นที่ของครัวเรือนที่ต้องการใช้น้ำเป็นสำคัญ การปรับปรุงมีทั้งแบบชั่วคราว ถาวร

ในขณะที่เดียวกันการเข้ามาของภายนอกไม่ว่าจะเป็นจากภาครัฐและเอกชนตั้งแต่ปีพ.ศ. 2521 เป็นต้นมาได้ก่อให้เกิดผลทั้งทางตรงและทางอ้อมที่ทำให้วิถีการผลิต ความรู้ในการจัดการน้ำมีการปรับเปลี่ยน โดยในช่วงปีพ.ศ. 2521 มีสหมายเข้ามาอยู่ในชุมชน 20-30 คน (มาจาก สกลนคร ร้อยเอ็ด มหาสารคาม และปักไต้) เป็นพวกมีความรู้ มาเรียกร้อย คุ่มครองไม่ให้มีการ

ตัดไม้ ส่งผลให้องค์กรอุตสาหกรรมค้าไม้ หยุดตัดไม้ และไม่มี การขนไม้ออกจากพื้นที่ และให้โรง เรื่อยชุมแพสัมปทานการตัดไม้ต่อ(ส่วนที่ตัดไม้แล้ว) พื้นที่ส่วนหนึ่งเคยขุดโคลน คนในหมู่บ้านมีการ ขยับขยายที่ดินทำกิน 60-70 ครัวเรือน ปี พ.ศ. 2522 มีการส่งเสริมการขุดเจาะบ่อบาดาลในชุมชน นโยบายเงินผัน/กชช.(ยุคก็กฤทธิ) ผ่านสภาตำบล ในปัจจุบันใช้การไม่ได้แล้ว ส่วนแหล่งน้ำขนาด เล็กอื่นๆ ไม่ได้มีการพัฒนาตามโครงการของรัฐแต่อย่างใด ปีพ.ศ. 2525- 2526 มีคนนอกหมู่บ้าน มาจับจองที่ดินทำกิน บุกเบิกพื้นที่บริเวณห้วยขาขึ้น หนองหอย ห้วยข้าวหลาม ซ้ำปลาตุก ดง มะไฟ เป็นคนมาจาก (อ.คอนสาร เพชรบูรณ์,สะแกเคเรือ) เข้ามาทำไร่ข้าวโพด ฝ้าย งา ถั่วแดง ชาวบ้านเริ่มชาวบ้านเริ่มมีการจ้างรถไถไถที่บุกเบิกที่ดินแปลนหมด ปี พ.ศ. 2528 เป็นต้นมา ภายใต้ นโยบายการจัดการป่าของรัฐ ได้มีหน่วยงานภายใต้โครงการปลูกป่าดงลาน 4 เข้ามาตั้งใน ชุมชน มีการจัดการป่าและที่ดินทำกินให้ชาวบ้าน(แบ่งให้ชาวบ้าน) ประมาณ 3,000 ไร่ รัฐปลูก ป่า (กฐิน,ยูคา ,สัก) เพื่อแบ่งเขตป่ากับที่ทำกินของชาวบ้าน ทบที่ทำกินชาวบ้านกว่า 200 ครัวเรือน รัฐมีการจัดที่ทำกินให้ใหม่ โดยให้ไปอยู่บริเวณบ้านชำเปิบ ผาถ้ำใหญ่ ต. นาฝาย(ซึ่งมีเจ้าของเดิม อยู่) เกิดปัญหาว่ามีชาวบ้านวังสวาบบางส่วน ไปอยู่ที่ใหม่แต่เจ้าของเดิมไม่ให้ส่งผลทำให้ที่ทำกิน ของชาวบ้านลดลงเป็นลำดับ

วัสดุหลักที่ใช้ในการปรับปรุงฝายต่างๆ จะเป็นไปตามประเภทฝาย ฝายดินก็จะใช้ดิน เป็นหลัก และมีการใช้วัสดุอื่นๆ มาซ่อมเป็นแห่งๆ ไป เช่นใช้ไม้ไผ่ ปูนซิเมนต์ วัสดุ ที่ใช้แม้จะ เป็นฝายดินก็มีความผสมผสาน ขึ้นอยู่กับว่าบริเวณไหนพังมากพังน้อย บางแห่งก็มีการนำเอา กระสอบทรายมาถักไว้ เป็นต้น การซ่อมแซมฝายดินทุกฝาย จะทำเพียงชั่วคราวเท่านั้น และจะมี การซ่อมฝายก่อนฤดูลงนา ต้องทำในช่วงฤดูแล้ง ส่วนฝายหินภูเขา ก็จะใช้ปูนซิเมนต์ และหินเป็น หลัก ซึ่งในเรื่องวัสดุ จะเห็นชัดเจนว่าต้องพึ่งพาภายนอกค่อนข้างมาก ทั้งนี้ก็สัมพันธ์กับประเภท ของฝาย และการเข้าถึงทรัพยากรของชาวบ้านลดลงเป็นลำดับ ฝายหินภูเขาจะมีการปรับปรุงเพื่อ แก้ปัญหาการพังของตัวฝาย โดยเฉพาะในบริเวณที่น้ำกระแทกแรงๆ คือ ซึ่งอยู่ติดฝั่งห้วย มีการ เสริมสันฝายให้สูงขึ้น เพื่อกักเก็บน้ำให้ได้ปริมาณมากขึ้น ปรับตัวไปตามพีชที่ปลูก เมื่อ เปรียบเทียบระหว่างฝายบ้าน กับฝายนาเหนือ ในช่วงนี้ซึ่งเป็นฝายหินภูเขาเหมือนกัน ฝายที่ต้อง กักเก็บน้ำให้ได้ปริมาณมากที่สุดก็คือฝายบ้าน เนื่องจากจำนวนสมาชิกมีมากกว่า ถึง 29- 30 ครัวเรือน ส่วนฝายนาเหนือ มีประมาณ 10 ครัวเรือนในยุคนั้น

การจัดการน้ำจากฝายในช่วงนี้ กลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายบ้านเริ่มมีการจัดการที่ชัดเจนมาก ขึ้น มีการพัฒนากฎเกณฑ์ในการใช้น้ำร่วมกัน ภายใต้กฎเกณฑ์ต่างๆ ซึ่งให้เห็นว่าควบคุมไปถึง เรื่องการแบ่งปัน ดูแลรักษา และบางส่วนก็มีการอนุรักษ์ไปพร้อมๆ กัน เริ่มจากกำหนดเงื่อนไขใน การเข้าเป็นสมาชิก มีการจ่ายค่าเปิดทางน้ำ มีการกำหนดแนวทางหรือวิธีการในการแบ่งปันน้ำที่

ชาวบ้านเรียกว่า “แบ่งขบวนน้ำ” เป็นต้น ณะเดียวกันฝ่ายนาเหนือก็มีการเรียนรู้จากฝ่ายบ้าน มีการพัฒนากฎเกณฑ์และเลือกนำมาใช้บางเรื่อง ขบวนน้ำ การจ่ายค่าเปิดทางน้ำของสมาชิก เป็นต้น เช่นเดียวกับฝ่ายห้วยหม้อแตก มีการเรียนรู้จากฝ่ายบ้าน เมื่อสร้างฝายเสร็จก็มีการใช้กฎเกณฑ์ในการแบ่งขบวนน้ำทันที ส่วนฝ่ายอื่นๆ ซึ่งมีฐานความสัมพันธ์เครือญาติทั้งในตระกูลเดียวกันค่อนข้างสูง จึงไม่มีการกำหนดกฎเกณฑ์เป็นทางการแต่อย่างใด กิจกรรมต่างๆ ในการใช้น้ำร่วมกันในกลุ่มที่ชาวบ้านถือว่าเป็นสมาชิกฝาย จะใช้วิธีการบอกหรือขอกันเอา จะเห็นได้ว่าลักษณะการจัดการของฝายต่างๆ จะมีความหลากหลาย และเป็นการจัดการโดยชาวบ้าน ทุกกระบวนการพัฒนาโดยชาวบ้าน แสดงให้เห็นว่า ชาวบ้านมีการจัดการที่คำนึงถึงความเหมาะสม สอดคล้องหรือเป็นไปตาม ฐานความสัมพันธ์ กิจกรรม จำนวนผู้ใช้น้ำ เป็นต้น อีกทั้งจะทำให้ทราบว่า ฝ่ายแห่งการเรียนรู้ หรือกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายบ้านได้แสดงให้เห็นว่าเป็นจุดศูนย์กลางของการถ่ายทอดความรู้ ครอบคลุมทั้งเรื่องทักษะ เทคนิค และการจัดการน้ำเพื่อใช้ประโยชน์ เป็นเครือข่ายการเรียนรู้ดังกล่าวมีฐานของความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ที่ช่วยทำให้ความรู้ไม่ปิดกั้น มีการถ่ายทอดได้อย่างลึกซึ้งและเข้าใจง่าย

ในด้านการพัฒนาแนวทางในการแบ่งปันน้ำดังที่ได้กล่าวถึงเบื้องต้นว่ามีบางฝายที่แบ่งน้ำโดยวิธี “แบ่งขบวนน้ำ” บางฝายใช้วิธีบอก ความแตกต่างดังกล่าว สำหรับบางกลุ่มฝายทำให้จริงทำให้ชาวบ้านใช้น้ำร่วมกันได้ ทั้งนี้มีส่วนสัมพันธ์กับกลไกทางจารีตประเพณี ซึ่งชาวบ้านมีการยึดถือความเชื่อเรื่องผี ผ่านพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านเดือน 6 ซึ่งเป็นศูนย์รวมทางใจของชาวบ้าน รวมทั้งการมีการยึดถือสุภาษิตคำสอนของคนโบราณ ดังเช่น “นาสองเหมียง เหมียงสองเท้า เข้ายาสองเขย ” ซึ่งมีนัยยะแสดงให้เห็นถึงการป้องกันวิธีการจัดการน้ำไม่ให้เกิดการแก่งแย่งกัน และ “หากน้ำนองลดหัวอ้าย บ่ฉิบหายก็ตายโหง” มีนัยยะที่แสดงให้เห็นถึง การยอม และความอ่อนน้อมถ่อมตน ที่คร้วเรือนได้ปลูกฝัง มีส่วนช่วยควบคุมกำกับพฤติกรรม สร้างให้เกิดสำนึกในการใช้น้ำร่วมกัน ดังนั้นเราจึงพบว่ากลุ่มที่ไม่มีกฎเกณฑ์ที่ชัดเจนก็สามารถใช้น้ำร่วมกันได้ และกลุ่มที่มีกฎเกณฑ์อยู่แล้ว ถึงแม้จะไม่มีบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรก็สามารถถือปฏิบัติตาม และใช้น้ำร่วมกันได้อย่างเหมาะสมเช่นกัน

โดยสรุปในยุคนี้จะเห็นได้ว่าชาวบ้านเริ่มได้รับความรู้เกี่ยวกับเทคโนโลยีสมัยใหม่ผ่านโครงการพัฒนาของรัฐที่หลากหลายครอบคลุมทั้งในด้านการจัดการทรัพยากร และสาธารณสุข โดยเฉพาะในด้านการพัฒนาสาธารณสุขไม่ว่าจะเป็นถนน ไฟฟ้า น้ำบาดาล มีโรงงานอุตสาหกรรมในเขตพื้นที่ใกล้เคียง เป็นต้น ซึ่งในยุคนี้มีการปรับปรุงฝายในลักษณะที่มีความผสมผสานความรู้ทั้งจากภายในและภายนอก มีการปรับวิธีการจัดการน้ำที่มีการผสมผสานความรู้และเทคโนโลยีจากภายนอกมาใช้ในการปรับเปลี่ยนทั้งในแง่วัสดุ และการจัดการในการสร้าง

ดูแลและการใช้ประโยชน์ในด้านต่างๆ ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการใช้น้ำจากฝาย และระบบการปลูกพืชที่มีความหลากหลาย มีการใช้พื้นที่เพื่อมุ่งให้ได้ผลผลิตทั้งเพื่อกิน และเพื่อขายมากยิ่งขึ้น รวมทั้งเป็นไปตามข้อจำกัดของทรัพยากรธรรมชาติทั้งดิน น้ำ ป่า ที่เสื่อมถอยลดความหลากหลายลงไป ขณะเดียวกันชาวบ้านผู้ใช้น้ำกลุ่มต่างๆ ก็ยังคงความหลากหลายในการจัดการน้ำเช่นเดิม แต่มีการปรับเรื่องวิธีการจัดการที่รัดกุม บางกลุ่มมีระเบียบกฎเกณฑ์ที่เท่าทันต่อปัญหามากขึ้น โดยเฉพาะในด้านความขัดแย้ง โดยใช้เรื่องของการแบ่งปันน้ำ ที่เรียกว่า “ขวนน้ำ” เพื่อให้เกิดการใช้น้ำร่วมกันอย่างเท่าเทียม ส่วนเรื่องความเชื่อยังคงเป็นเรื่องหลักที่มีส่วนช่วยยึดเหนี่ยวทางใจ และทางสำนึกที่สำคัญ มีผู้สืบทอด อาจมีการปรับในแง่วิธีการขั้นตอนที่เหมาะสมกับยุคสมัย อีกทั้งยังแสดงให้เห็นว่าเมื่อมีการปรับเปลี่ยนในด้านต่างๆ พลังจากภายในที่มีฐานความสัมพันธ์ทางเครือญาติ กลไกทางจารีตประเพณี เช่น การยึดถือความเชื่อ การปฏิบัติตามพิธีกรรม การยึดถือสุภาคำสอนของคนโบราณ ช่วยเชื่อมร้อยให้เกิดเครือข่ายการเรียนรู้ภายในที่ไม่ปิดกั้น มีการถ่ายทอดความรู้จากภายใน ช่วยทำให้ในยุคนี้มีการปรับตัวได้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงที่เข้ามากระทบ โดยเฉพาะจากภายนอก ที่เกิดขึ้นอย่างหลากหลาย

ยุคพืชเศรษฐกิจ (พ.ศ. 2530-ปัจจุบัน)

ในยุคพืชเศรษฐกิจ มีผลกระทบในด้านที่สัมพันธ์กับฐานทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ซึ่งเป็นความสมดุลของธรรมชาติ ที่สร้างไว้วิถีการจัดการน้ำในรูปแบบฝายดำรงอยู่ได้ที่สำคัญ สิ่งที่เกิดความเปลี่ยนแปลงในยุคสมัยนี้เริ่มตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2530 เป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญของการใช้พื้นที่ในการผลิตของชาวบ้าน เนื่องจากมีการเน้นการปลูกพืชเศรษฐกิจ และเริ่มขยายครอบคลุมพื้นที่ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2533 เป็นต้นมา ซึ่งในยุคพืชเศรษฐกิจนี้ในปัจจุบันเป็นเงื่อนไขที่สำคัญที่เกี่ยวข้องกับบ่อเกิด และการดำรงอยู่ของภูมิปัญญาในการจัดการน้ำรูปแบบฝายของชาวบ้านกำลังเสื่อมถอยและค่อยๆ หดไป ส่งผลกระทบต่อแหล่งน้ำต้นเงิน ความหลากหลายของลำห้วยลดลง และเสื่อมถอยเป็นลำดับ ส่วนผลกระทบที่เกี่ยวข้องของกลุ่มผู้ใช้น้ำส่วนหนึ่งก็คือ ฝายทุกฝายมีสภาพของการพังทลายต่อการซ่อมแซม กล่าวคือ ฝายห้วยกกคูม และฝายผาขาวหลามพังเป็นบริเวณกว้าง ยากแก่การซ่อมแซม ฝายนาเหนือมีการเสริมสันฝายด้วยการก่อปูนซิเมนต์ให้สามารถกักเก็บน้ำได้ในปริมาณที่เหมาะสม ด้วยสภาพแหล่งน้ำต้นเงินมากกว่าเดิม ในขณะที่พืชที่ปลูกก็หลากหลายมากขึ้น ส่วนฝายบ้าน ฝายหินพังเช่นกัน ได้มีการประสานของงบประมาณจากองค์กรพัฒนาเอกชน ในปี พ.ศ. 2543 ก็มีการสร้างเป็นฝายปูนบนฐาน โครงสร้างเดิม ในบริเวณเดิม เนื่องจากไม่สามารถเก็บน้ำได้เต็มที่ ทั้งนี้เป็นผลมาจากการปรับวิถีการผลิตเป็นพืชเศรษฐกิจในปัจจุบันตามนโยบายของรัฐ ที่มาพร้อมเทคโนโลยีสมัยใหม่ และการใช้สารเคมีทุกครัวเรือน การพึ่งพาภายนอกในด้านต่างๆ ที่ลดทอนความยั่งยืนในทุกๆ ด้านมีมากขึ้นเป็นลำดับ อีกทั้งการเพิ่มขึ้นของประชากร

โดยรวม เกิดเป็นแรงเสริมให้การเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตพืชเศรษฐกิจเป็นไปอย่างรวดเร็ว ในทางกลับกันก็ได้เป็นตัวเร่งที่สำคัญที่บ่งเกิดของภูมิปัญญาด้านต่างๆ โดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับความหลากหลายของทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ก็เริ่มหมดไปเช่นเดียวกัน รายละเอียดส่วนสำคัญได้กล่าวถึงในระบบการผลิตและการเปลี่ยนแปลงการผลิต

จากที่ได้กล่าวถึงเกี่ยวกับพัฒนาการผ่านสามยุคนั้น จะเห็นได้ชัดเจนว่าชาวบ้านมีการปรับความรู้ในการจัดการที่มีลักษณะผสมผสานความรู้ๆ ในการจัดการ กล่าวคือ ในการสร้างฝายปูนซีเมนต์ เพื่อให้เกิดความแข็งแรงมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม ทนต่อสภาพการไหลของน้ำที่แรงและเร็วกว่าเดิมมาก ขณะเดียวกันก็สร้างฝายบนฐานโครงสร้างเดิม มีระบบวิธีการนำน้ำมาใช้แบบดั้งเดิม แต่มีการปรับเปลี่ยนประคูนน้ำเป็นประคูนแบบของภาครัฐ ซึ่งปัจจุบันสร้างปัญหาในการเปิดปิดยากมาก ในขณะเดียวกัน การปรับเปลี่ยนดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า ชาวบ้านเลือกรับสิ่งใหม่ และการรับนำมาบูรณาการกับความรู้ดั้งเดิม ไม่ทำให้สูญเสียตัวตนของชาวบ้าน พิจารณาจากฝายบ้านถึงแม้ว่าจะมีการรับการสนับสนุนงบประมาณจากภายนอก แต่ชาวบ้านยังคงวิธีการจัดการโดยชาวบ้านไว้ได้ รวมทั้งมีการพัฒนาในรายละเอียดให้มีความเหมาะสมในการนำไปใช้ได้ในยุคสมัยนั้นๆ ส่วนการปรับในแง่ของกฎเกณฑ์ให้มีความเข้มข้นขึ้น ทั้งนี้ฝายที่มีกฎเกณฑ์ที่เป็นทางการหรือมีความชัดเจน ก็จะเริ่มมีการกำหนดบทลงโทษ เพื่อช่วยควบคุมการใช้น้ำร่วมกันได้อย่างเหมาะสม กับสภาพความขาดแคลน ขอบน้ำยังมีความจำเป็นมากยิ่งขึ้น และมีบทบาทอย่างสำคัญในช่วงฤดูแล้ง น้ำมีน้อย แต่ต้องมีการแบ่งปันกันอย่างเท่าเทียม จึงเริ่มเห็นชัดเจนขึ้นตามที่ได้กล่าวถึงว่า ขอบน้ำ เป็นหัวใจหลักของภูมิปัญญาชาวบ้าน ในการจัดการน้ำรูปแบบฝาย และช่วยระงับข้อขัดแย้งได้

เมื่อพิจารณาถึงเป้าหมายของการใช้น้ำจากฝายในยุคนี้ ชัดเจนว่า มีพืชที่ต้องพึ่งพาน้ำจากฝายหลากหลายขึ้น โดยเฉพาะเป้าหมายในการผลิตพืชที่มากว่กับพืชเศรษฐกิจอีกชนิดหนึ่งคือถั่วเหลืองหลังนา ที่ชาวบ้านปลูกเพื่อขาย โดยที่ผู้ใช้น้ำจากฝายบ้าน ฝายนานเหนือ ฝายห้วยหม้อแตก นอกจากจะมีการทำนาแล้ว ยังปลูกถั่วเหลืองหลังนา และน้ำส่วนหนึ่งก็อุปโภคในครัวเรือนตามฤดูกาล ส่วนที่ฝายผาข้าวหลาม ทำนาได้เพียงอย่างเดียว เนื่องจากศักยภาพของฝายในปัจจุบัน การกักเก็บน้ำทำได้ในปริมาณจำกัด ส่วนฝายห้วยกกกุด นอกจากการทำนาแล้ว ยังปลูกพืชผักเพื่อขาย และปลูกไม้ผล กิจกรรม เป็นฝายดินที่มีกิจกรรมที่หลากหลายมากที่สุด ทำให้ต้องมีการพัฒนาวิธีการนำน้ำมาใช้ที่ผสมผสานกับเทคโนโลยีสมัยใหม่ ที่ต่างจากฝายอื่นๆ กล่าวคือ ระบบวิธีการนำน้ำจากฝายมาใช้ จะเริ่มจากประคูนน้ำแบบเดิม มีคลองส่งน้ำ ไข่เครื่องปั้มน้ำสูบน้ำจากคลอง ต่อท่อพีวีซีเพื่อกระจายน้ำไปยังแปลงเกษตรต่างๆ หากจะเปรียบเทียบกับฝายบ้านแล้ว มีข้อห้ามไม่ให้ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ ทั้งนี้เนื่องจากจะทำให้เกิดการเอาเปรียบกันได้

รวมทั้งน้ำในบริเวณฝายบ้าน ยังต้องวางแผนจัดการน้ำส่วนหนึ่งเพื่ออุปโภคในยามขาดแคลนด้วย จึงไม่ควรใช้น้ำอย่างฟุ่มเฟือย จะเห็นว่าสวนทางกับวิธีการจัดการของภาครัฐอย่างสิ้นเชิง ถ้าพิจารณาจากฝายที่มีขนาดใหญ่ น่าจะเกิดการใช้น้ำอย่างเต็มที่ แต่กลับกัน กลับต้องมีความระมัดระวัง และวางแผนในการนำน้ำมาใช้ให้รัดกุมมากยิ่งขึ้น ให้แหล่งน้ำขนาดใหญ่บริเวณนี้เป็นที่พึ่งสำหรับชาวบ้านทั่วไป แสดงให้เห็นสิทธิชุมชนในการใช้ทรัพยากรและการจัดการทรัพยากรที่มีลักษณะของสิทธิเชิงซ้อน ที่มีการแบ่งปัน และใช้ตามความเหมาะสมของช่วงเวลา

ลักษณะการจัดการของกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายต่างๆ โดยเฉพาะฝายบ้านเริ่มมีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น แต่ยังคงไม่มีบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งเหมือนกันทุกฝาย ฝายที่ไม่เคยมีผู้นำ ไม่มีกฎเกณฑ์ที่ชัดเจน อย่างฝายนาเหนือ ผาข้าวหลาม เริ่มมีการวางแผนเรื่องการหาผู้นำ การพัฒนาหรือการนำกฎเกณฑ์เรื่องขวนน้ำมาพิจารณากรณีฝายผาข้าวหลาม ซึ่งรู้จักมานาน ที่ผ่านมาไม่ได้ใช้เนื่องจากเห็นว่าตามลักษณะของสมาชิกยังไม่จำเป็น ส่วนกลุ่มที่มีการปรับตามความเปลี่ยนแปลงของวิธีการผลิตที่ชัดเจนคือ กลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายห้วยหม้อแตก แต่เดิมมีผู้ใช้น้ำจากฝาย 10 กว่า ครัวเรือน ปัจจุบันเหลือ 2 ครัวเรือน การใช้น้ำจึงไม่ต้องพึ่งพากฎเกณฑ์ แต่อนาคตยังคิดว่ากลุ่มสมาชิกที่เปลี่ยนจากการทำนาไปปลูกอ้อย จะกลับมาอีกครั้ง

ในด้าน โครงสร้างกลุ่ม ทุกฝายแม้กระทั่งฝายครัวเรือน เริ่มเห็นชัดเจนว่ามีความหลากหลายของครัวเรือนมากยิ่งขึ้น มีส่วนน้อยที่มีคนจากภายนอกเป็นสมาชิก ในการจัดการน้ำก็มีความเข้มแข็ง ชาวบ้านมีส่วนร่วมของสมาชิก สร้างฝาย การดูแลรักษา การพัฒนาแนวทางในการแบ่งปันน้ำ บทบาทหญิงชาย ลักษณะของกฎเกณฑ์ในการใช้น้ำจากฝายของกลุ่มโดยรวม มีทั้งที่สมัครใจ และต้องใช้มาตรการบังคับในทุกๆ ส่วน และที่พบคือ เช่น กฎเกณฑ์เรื่องการใช้แรงงาน มีการปรับวิธีการไม่ให้เกิดการเอาเปรียบกัน กล่าวคือ มีการแทนแรงต่อแรง ถ้ามาไม่ได้ ก็ชดเชยแรงงานเป็นตัวเงิน เป็นต้น จะเห็นว่า มาตรการเหล่านี้มีลักษณะของการบังคับ เพื่อป้องกันการเอาเปรียบกัน ซึ่งทุกฝายทั้งที่มีกฎเกณฑ์ที่ชัดเจน และกลุ่มที่ใช้วิธีแบบบอกขอกันเอา ในส่วนของแรงงานก็จะถือปฏิบัติเช่นเดียวกัน เพียงแต่ภายใต้กิจกรรมบางอย่างชาวบ้านบอกไม่มีกฎ แต่จริงๆ มี เพียงแต่จะมีความชัดเจนหรือไม่เท่านั้น ทั้งนี้จะเป็นไปตามโครงสร้างกลุ่ม หรือการมีผู้นำ จะช่วยทำให้ข้อกำหนดหรือกฎเกณฑ์ต่างๆ มีตัวตนได้ชัดเจนมากขึ้น แต่สิ่งที่ยังคงธำรงวิธีการจัดการน้ำภายใต้ความวิกฤตของทรัพยากร ปฏิสัมพันธ์ของผู้คนต่อสิ่งต่างๆ รอบตัว จะเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย แต่ทุกคนก็ยังคงยึดถือความเชื่อเรื่องผี ผ่านการทำพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านเดือน 6 สุภานิตคำสอน ซึ่งมีคุณค่าความหมาย และช่วยกำกับควบคุมพฤติกรรมในการใช้น้ำร่วมกันได้อย่างไม่ขัดแย้ง สิ่งเหล่านี้เป็นกลไกทางจารีตประเพณีที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำในยุคปัจจุบัน ซึ่งจะเห็นว่ามีการปรับในขั้นตอนของพิธีกรรมเช่นกัน เพื่อให้สะดวกต่อผู้เข้าร่วม ที่มีวิถี

ชีวิตที่เร่ร่อน มีการปรับวิธีการถ้าไม่ได้รับพิธีกรรมก็จะต้องมีการไปวางโซ้ย หรือกรวยดอกไม้ ข้าวหวาน ก็ถือว่าได้รับพิธีกรรมแล้ว

กล่าวโดยสรุปภาพรวมของเงื่อนไขที่ทำให้มีการเปลี่ยนแปลง หรือมีผลกระทบต่อ การจัดการน้ำรูปแบบฝายที่สำคัญพอสรุปได้ดังนี้คือ ประการแรก ความเปลี่ยนแปลงของสภาพ ฐานทรัพยากรดินน้ำป่า ประการที่สอง การเข้ามาของรัฐภายใต้นโยบายการพัฒนาสาธารณสุขปโลก (ถนน แหล่งน้ำ) ที่เน้นการใช้วัสดุ เทคโนโลยีที่ทันสมัย และจัดการทรัพยากรของภาครัฐ ประการ ที่สาม การลดลงในการเข้าถึงทรัพยากรของชาวบ้านที่เคยมี ประการที่สี่ การรุกคืบของพืช เศรษฐกิจ ประการที่ห้า การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากร ประการที่หก วิธีการผลิตที่ต้องพึ่งพาน้ำ เพิ่มความหลากหลายมากขึ้น และการบริโภคข้าวเป็นอาหารหลัก ประการที่เจ็ด ลักษณะภูมิประเทศ ที่มีพื้นที่ลุ่มจำกัด ประการที่แปด ความหลากหลายของระบบนิเวศแหล่งน้ำลำห้วยลดลง ประการที่เก้า ความเปลี่ยนแปลงของสภาพดินฟ้าอากาศ โดยเฉพาะความแห้งแล้งมีมากขึ้น ซึ่ง เงื่อนไขทั้งหลายทั้งปวงในภาพรวมนี้ ได้ส่งผลให้เกิดการปรับเปลี่ยน พัฒนาให้เหมาะสมกับยุค สมัยและการเปลี่ยนแปลงทั้งจากภายใน และการรุกคืบในด้านต่างๆ จากภายนอก โดยเฉพาะใน ส่วนที่ส่งผลต่อการจัดการน้ำจากอดีตถึงปัจจุบัน ทำให้ทราบถึงเงื่อนไขในแต่ละช่วงเวลา ซึ่งใน อดีต น้ำเพียงพอ ชาวบ้านก็อยู่อย่างพอเพียง ในปัจจุบันน้ำไม่เพียงพอ ชาวบ้านก็เริ่มหาทางออก ในแก้ปัญหาที่มากระทบทั้งทางตรงและทางอ้อม ซึ่งในภาพรวมจะเห็นว่าการเข้ามาของรัฐในการ พัฒนาภายใต้โครงการต่างๆ ยังคงละเลยมิติทางสังคม และทางกายภาพที่ละเอียดอ่อน ได้ส่งผล กระทบต่อวิถีชีวิตของชาวบ้าน และภูมิปัญญาในการจัดการน้ำรูปแบบฝายของชาวบ้าน โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับด้านทรัพยากรแหล่งน้ำ ซึ่งชาวบ้านเคยอาศัย พึ่งพาตามความ หลากหลายนำมาเลี้ยงสัตว์ปล่อยไป ภูมิปัญญาที่มาพร้อมกับทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ก็ยังมีการ เปลี่ยนแปลง บางส่วนถึงกับหมดสภาพไป ขณะเดียวกันก็มีการปรับความรู้ในการสร้างฝายที่เน้น ความแข็งแรงมากยิ่งขึ้น แต่สิ่งที่ยังคงมีส่วนช่วยกำกับควบคุมพฤติกรรมการใช้น้ำยังคงเดิม ก็คือ กลไกทางจารีตซึ่งเป็นระบบคุณค่าที่ชาวบ้านยึดถือและสืบทอด ช่วยให้การจัดการน้ำมีฐานของ ศีลธรรมกำกับ และเกิดการแบ่งปันภายใต้วิกฤตการณ์การเปลี่ยนแปลงต่อสิ่งรอบๆ ตัว ดังนั้นสิ่งที่ จะกล่าวถึงต่อไปนี้เป็นสิ่งที่แสดงให้เข้าใจถึงภูมิปัญญาชาวบ้านอย่างแท้จริงภายใต้ระบบคิดของ ชาวบ้านต่อทรัพยากรและรูปแบบการจัดการน้ำ ซึ่งนำไปสู่หลัก และวิธีการในการจัดการน้ำของ ชาวบ้าน

3.2 ระบบคิดของชาวบ้านต่อแหล่งน้ำขนาดเล็ก และการจัดการน้ำรูปแบบฝาย

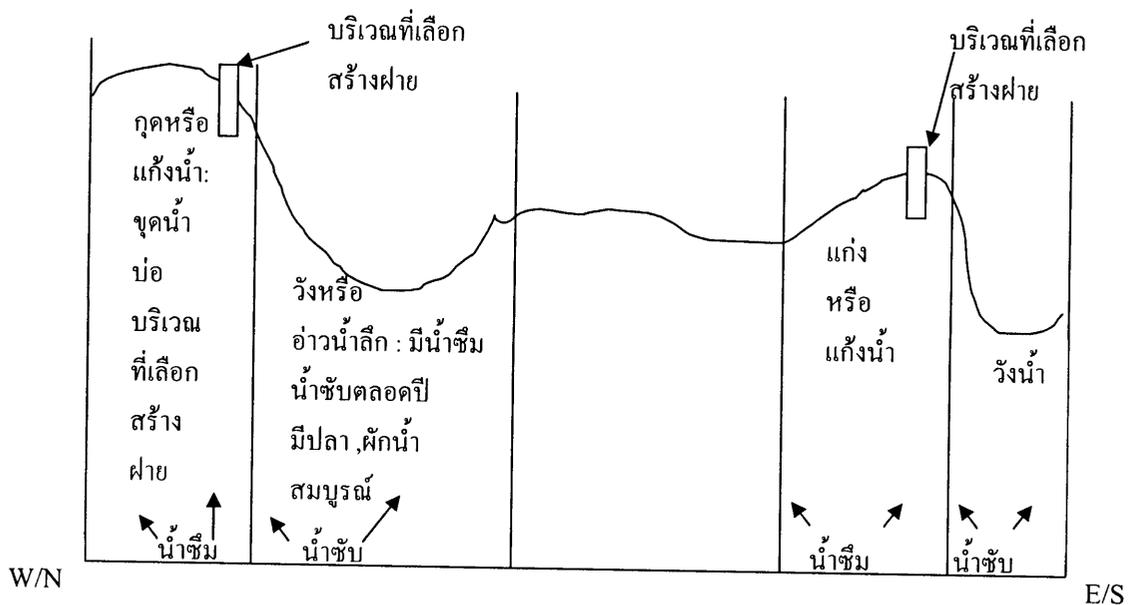
จะได้นำเสนอประเด็นที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำหลักๆ ที่สำคัญ ได้แก่ การจำแนก ประเภท การให้ความหมาย และคุณค่าต่อแหล่งน้ำขนาดเล็กและการจัดการน้ำรูปแบบฝาย และ

การใช้ประโยชน์จากอดีตถึงปัจจุบัน โดยที่ในการจำแนกประเภท การให้ความหมาย และคุณค่า ต่อแหล่งน้ำขนาดเล็กครอบคลุมถึงแหล่งน้ำที่ขึ้นตามธรรมชาติ และในส่วนของคนสร้างขึ้น รายละเอียดที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้จะเน้นในส่วนที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กในรูปแบบฝายเท่านั้น

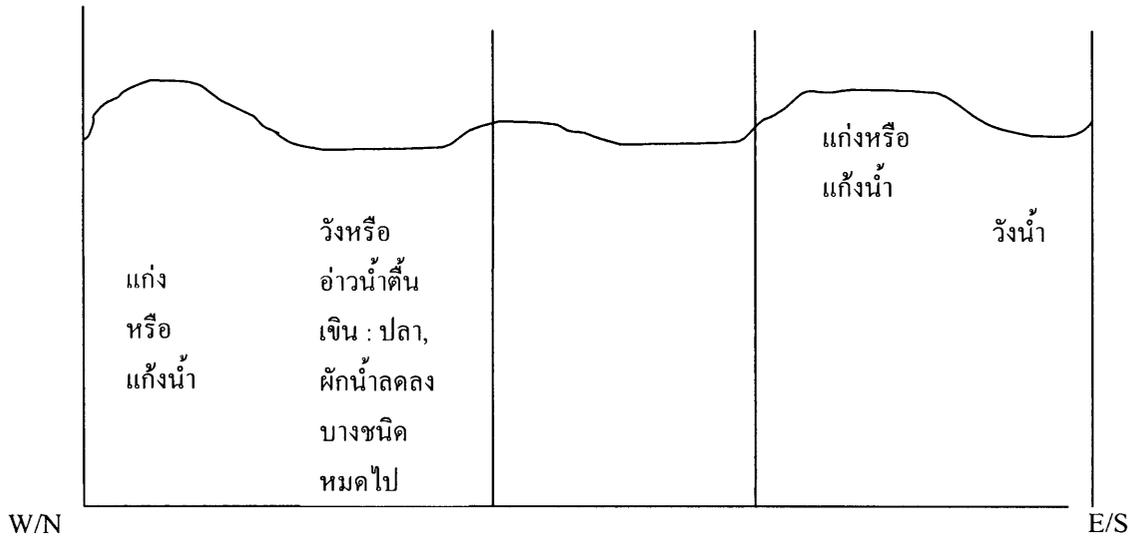
3.2.1 แหล่งน้ำที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ ซึ่งชาวบ้านให้ความหมายว่า เป็นแหล่งน้ำที่มีอยู่และเกิดขึ้นตามสภาพธรรมชาติ ชาวบ้านทุกคนมีสิทธิในการใช้ประโยชน์ร่วมกัน แต่ต้องเคารพกติกาของส่วนรวม เพราะถือว่าเป็นทรัพย์สินสาธารณะ ซึ่งในการแบ่งประเภทหรือการจำแนกประเภทนั้นชาวบ้านจะพิจารณาทางด้านกายภาพของแหล่งน้ำลำห้วยเป็นสำคัญ ทั้งในด้านที่มาของการเพิ่มปริมาณน้ำ และความหลากหลายของสภาพแหล่งน้ำตลอดช่วง ซึ่งมีทั้งความแคบ กว้าง มีความตื้น ลึก และความยาวแตกต่างกัน ซึ่งพื้นที่แห่งนี้สภาพความหลากหลายของแหล่งน้ำที่ปรากฏ ไม่มีความซับซ้อนมากในการจำแนก แต่แหล่งน้ำที่มีความหลากหลายซับซ้อนของระบบนิเวศค่อนข้างมาก นั่นก็คือ ลำห้วย ซึ่งมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์มากกับการเลือกพื้นที่ในการก่อสร้างฝาย และความเชื่อต่างๆ ที่สัมพันธ์กับการใช้ประโยชน์จากน้ำซึ่งจะได้กล่าวถึงในรายละเอียดต่อไป และหากจะเปรียบเทียบระหว่างกันทั้ง 4 แหล่งแล้วพบว่า ลำห้วย สำหรับชาวบ้านแห่งนี้ เป็นแหล่งน้ำสายสำคัญที่หล่อเลี้ยงผู้คนมาตั้งแต่อดีต โดยพบว่าแหล่งน้ำดังกล่าวชาวบ้านได้มีหลักคิด หรือเกณฑ์ในการจำแนกตาม ความตื้น ลึก กว้าง ยาว มีดังนี้

1) **ลำห้วย** มีลักษณะเป็นสายน้ำที่ทอดยาว ไม่กว้างมากเท่าหนอง หรือสระขนาดใหญ่ และภายใต้ระบบนิเวศของลำห้วยตลอดสายยังมีความหลากหลายทางด้านกายภาพที่ปรากฏชาวบ้านเรียนรู้และจำแนกสภาพดังกล่าวตามความตื้นลึกของแหล่งน้ำได้ว่า ลำห้วยตลอดสายจะประกอบด้วยลักษณะเป็นวัง หรืออ่าวน้ำ กุดหรือแก่งน้ำ ซึ่งสภาพความหลากหลายของระบบนิเวศของลำห้วยดังกล่าว มีความสัมพันธ์กับการกำหนดวิธีการใช้ประโยชน์ในการจัดการน้ำรูปแบบฝายได้แก่ การเลือกพื้นที่สร้างฝายซึ่งชาวบ้านจะพยายามเลือกสร้างฝายในบริเวณที่มีสภาพแก่งน้ำ จะทำให้การก่อสร้างฝายทำได้ง่ายขึ้น รวมทั้งสภาพวังน้ำในบริเวณลำห้วย บริเวณหน้าฝายจะช่วยชะลอความแรงของน้ำที่มาปะทะกับตัวฝาย ซึ่งในการการก่อสร้างฝายจะอยู่บริเวณลำห้วยสายหลักที่สำคัญของหมู่บ้านนี้คือ ลำห้วยสังชะยวน ลำห้วยหม้อแตก ลำห้วยกคคูณ และลำห้วยผาข้าวหลาม ซึ่งลำห้วยทั้งสี่แห่งนี้ในอดีตลำห้วยตลอดสายจะมีลักษณะของวังน้ำ ลึกอยู่ประมาณ 15 วังน้ำ ได้แก่ วังกนกาว วังกกฎ วังสวาบ วังกคคูณ วังทางข้าม วังเหง้าต้น วังกฮาด วังกยาง วังกแหน วังห้วยซ้อ วังหินโง่น วังกเคือ วังกแก้ว วังกข่า วังหินแล็บ ซึ่งเป็นที่มาของชื่อวังต่างๆ ตลอดลำห้วย และนอกเหนือจากความเป็นวังน้ำที่เรารู้จักแล้ว ชื่อวังยังบ่งบอกถึงทรัพยากรสำคัญที่มีอยู่ในอาณาบริเวณนั้นด้วย เช่น วังสวาบ (หญาสวาบ) วังกกฎ

(ชมพู) ว่างกนาว(มะนาว) ว่างกขาง ว่างกฮาด ว่างหินแล็บ เป็นต้น ซึ่งว่างน้ำทุกว่างที่ยกตัวอย่างจะมีต้นไม้นชนิดต่างๆ หรือบางว่าง พื้นน้ำจะเป็นหิน เป็นต้น ซึ่งชาวบ้านจะตั้งชื่อตามความหลากหลายของลักษณะต่างๆ ของแหล่งทรัพยากรที่มีมากงในบริเวณนั้น ชาวบ้านก็ตั้งชื่อตามโดยจะเห็นสภาพ ความเป็นว่างจะเห็นได้ชัดเจนในช่วงฤดูแล้ง เนื่องจากระดับน้ำลด ขณะเดียวกันพื้นที่อีกส่วนหนึ่งของลำห้วยก็มีลักษณะและจะมีสภาพเป็นแก่งหรือภาษาชาวบ้านเรียก “แก่งน้ำ” เป็นแห่งๆ ลักษณะดังกล่าวไม่ว่าจะเป็นว่าง แก่งน้ำ เกิดจากสภาพการไหลของน้ำในช่วงฤดูน้ำหลากซึ่งทำให้สภาพของลำห้วยมีความหลากหลายแตกต่างกันออกไป โดยเฉพาะบริเวณลำห้วยตรงจุดที่เป็นว่างน้ำจะมีสภาพเป็นน้ำขีมน้ำขับตลอดปี ซึ่งเห็นสภาพดังกล่าวได้ชัดเจนในอดีต ส่วนในปัจจุบันมีจำนวนน้อยมากและลำห้วยที่มีสายน้ำยาวที่สุดคือลำห้วยสังขะขวน จากต้นน้ำถึงหมู่บ้านประมาณ 6 กิโลเมตร ซึ่งสอดคล้องกับลักษณะความหลากหลายทางธรรมชาติของลำห้วยก็มีมากตามไปด้วยเช่นกัน ดังแสดงในภาพที่ 11 และ 12

ภาพที่ 11 ภาพตัดขวางแสดงความหลากหลายระบบนิเวศลำห้วยในอดีตตามการจำแนกของชาวบ้าน

ภาพที่ 12 แสดงภาพตัดขวางความหลากหลายในระบบนิเวศลำห้วยในปัจจุบันตามการจำแนกของชาวบ้าน

จากภาพตัดขวางทั้งในอดีตและปัจจุบัน แสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของความหลากหลายของระบบนิเวศในลำห้วย กล่าวคือ สภาพวังน้ำที่เคยมีในลำห้วยในอดีต ปัจจุบันลำห้วยตลอดสายแทบจะมีสภาพความตื้นเขินที่เท่าเทียมกันตลอดสาย อีกทั้งส่วนที่หายไปพร้อมๆ กับวังน้ำคือ สภาพน้ำซึมน้ำซับได้ดินที่อยู่ในบริเวณวังน้ำ ช่วยเพิ่มปริมาณน้ำในลำห้วยทำให้น้ำบางจุดที่มีสภาพดังกล่าวมีน้ำขังตลอดปีก็ได้หายไปด้วย ภายใต้การจำแนกสภาพความหลากหลายของลำห้วยผ่านประสบการณ์ในการพึ่งพาแหล่งน้ำมายาวนาน จึงเป็นที่มาของการกำหนดวิธีการเข้าไปใช้ประโยชน์หรือการจัดการน้ำได้อย่างเหมาะสม ซึ่งชาวบ้านได้ให้ความหมายกับสภาพวัง กูดหรือแก่งน้ำไว้ดังนี้

(1) วังน้ำ เป็นบริเวณส่วนหนึ่งของแหล่งน้ำในลำห้วยซึ่งเป็นจุดที่เป็นเว็งน้ำลึกที่สุด ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “วังน้ำ” หรือ “อ่าวน้ำ” มีปริมาณน้ำมากน้อยขึ้นอยู่กับระดับความลึกของแต่ละวังน้ำ ซึ่งนายจ๋อง นายอัมพร นายอุดร นายสำเลา และนายเที่ยง ผู้รู้จากกลุ่มผู้ใช้ น้ำและเพื่อนๆ เล่าให้ฟังถึงการเกิดลักษณะดังกล่าวว่า “เกิดจากสภาพการไหลของน้ำตามธรรมชาติ การไหลของน้ำจะไหลแรงมาก โดยเฉพาะในฤดูน้ำหลาก บริเวณลำห้วยที่น้ำไหลมากระแทกบริเวณลำห้วยช่วงนั้นบ่อยครั้งเข้าก็จะทำให้ลำห้วยบริเวณนั้นมีความลึกมาก ในช่วงฤดูน้ำหลาก น้ำจะไหลเชี่ยว แรงมาก เพราะทั้งนี้ล้วนพื้นที่ตลอดลำห้วยจะมีความลาดชันสูง และลักษณะของพื้นที่จะลดต่ำลงมาเรื่อยๆ ดังนั้นเมื่อน้ำไหลมาจะมีความแรงและเร็วมากเมื่อมาถึง